

***FŐÚRI KÖNYVTÁRAK, PEDAGÓGIAI OLVASMÁNYOK
MAGYARORSZÁGON (1760-1815).
(A MAGYAR NYELVŰ NEVELÉSI-ÉS ÉLETVEZETÉSI KÉZIKÖNYVEK
KULTÚRTÖRTÉNETI VIZSGÁLATA)***

HÓEMBER

TARTALOM

Bevezetés.....	3
Főnemesi-nemesi könyvgyűjtők és könyvtáraik.....	4
A 18. század pedagógiai olvasmányai.....	6
A nevelésről magyar nyelven.....	9
Olvasók és befogadás: a pedagógiai munkák szerkezeti és formai sajátosságai.....	13
Pedagógiai kontextusok: vallási, erkölcsi, viselkedésbeli, testi-lelki nevelésről vallott nézetek.....	17
Konklúzió és kitekintés.....	26
Könyvtárjegyzékek.....	28
Mellékletek.....	41
Bibliográfia és rövidítésjegyzék.....	44

BEVEZETÉS

A 18. századi magyarországi kultúra-, és tudománytörténet tekintetében a rendelkezésünkre álló, az egyes tudáskultúrák kölcsönösségi mozzanatainak, a személyi meghatározók interakcióinak rekonstruálása szempontjából a legátfogóbb munka máig Kosáry Domokos *Művelődés a 18. századi Magyarországon* című monográfiája. Ha a munka tudás- és tudománytörténeti kontextusait és tematizálását közelebbről megvizsgáljuk, érzékelhetővé válik egy a kulturális igények és igényesség kapcsán megmutatkozó látványos átrendeződési folyamat, amely időben nagyjából a 18. század hatvanas éveitől bontakozik ki. Ennek megfelelően Kosáry művében a 18. század első felét meghatározó művelődési program a barokk, a második felét uraló pedig a felvilágosodás elnevezést kapja.

Ha a 18. század főúri könyvtárépítési stratégiáit, s ehhez szorosan kapcsolódó olvasási szokásokat, az egyes könyvgyűjtemények nyomán kibontakozó, a különböző új tudományok irányában rekonstruálható receptivitást vizsgáljuk, a Kosáry által felállított modell sikeresen alkalmazható szűkebb témánk – a pedagógiai olvasmányok - időbeni kereteinek meghatározása tekintetében. Magyarországon a 18. század hatvanas éveitől kezdődően regisztrálható a nevelés és oktatás elméleti és gyakorlati kérdései kapcsán jelentkező, a század folyamán egyre intenzívebbé váló diskurzus, amely egyúttal a pedagógia mint tudomány formálódásának, majd a 19. század második évtizedében önálló diszciplínává alakulásának fontos korszaka. Mindezek alapján célszerűnek látszott kutatásaink időbeli kereteit 1760 és 1815 közötti időszakra rögzíteni. Ebben a több mint fél évszázadban került kiadásra a két *Ratio Educationis*, amelyek hosszú-távon alapvető változásokat hoztak a hazai tudáskultúra modernizációja, az alfabetizáció tekintetében. A különböző korabeli német, majd magyar nyelvű folyóiratok hasábjain a nők feladatáról, a társadalomban elfoglalt státusáról és pozíciójáról vitatkoztak. Katolikus papok és protestáns lelkészek a szószékről, vagy kiadott prédikációikban hívták fel a figyelmet a gyermekek testi-lelki nevelésének fontosságára és általában a gyermekkor az ember életének egészét tekintve meghatározó fázisára. Ugyanígy a korszak anyanyelvű, a közjó elérését szinte toposz-szerűen hangsúlyozó felvilágosító programjának keretében számos nevelési tanácsadó, életvezetési- és illemtankönyv vált a nyomtatott könyves kultúra részévé, amelyek között voltak originális munkák, és voltak „magyar viszonyokra alkalmaztatott” fordítások.

Jelen dolgozatunkban a nevelési tanácsadó, életvezetési- és illemtankönyv irodalom magyarországi recepcióját vizsgáljuk egy sajátos metszetben: nyolc, könyvgyűjtési stratégiákat, a könyvgyűjtő személyét és motivációit figyelembe véve reprezentatívnak

tekinthető főnemesi-nemesi könyvtár kézíratos, nyomtatott vagy kiadott katalógusa nyomán tekintjük át az 1760 és 1815 közötti időszakra nézve legnépszerűbb pedagógiai olvasmányokat. Ennek során két kutatási koncepciót, a könyvtörténeti és könyvtártörténeti perspektívát kíséreljük meg összekapcsolni. Témánk szempontjából fontosnak tartottunk férfi és női gyűjteményeket egyaránt megvizsgálni. A nyolc vizsgált katalógus közül Ráday Gedeon, Teleki Sámuel, Széchényi Ferenc, Festetics György gyűjteményei a korszak mintaszerű, tudatos könyvtárépítő koncepciót követő könyvtárai. A másik négy, szintén modellértékűnek tekinthető katalógus Bethlen Kata, Bethlen Zsuzsanna, Újfalvy Krisztina, Zichy Mikósné Berényi Erzsébet bibliofil nemes asszonyok könyvgyűjtési szokásait és érdeklődését rögzítik.

A 18. században Európa-szerte kibontakozó pedagógiai diskurzusok, olvasmányok és a különböző irányelveket követő nevelőintézetek, s mindezek mögött álló személyiségek tekintetében bőséges nemzetközi, elsősorban német és francia nyelvű szakirodalom áll rendelkezésre.¹ Magyar vonatkozásban részben a pedagógiatörténeti szakirodalomban, részben a nőtörténettel foglalkozó munkákban megjelennek ugyan a korszak életvezetési és/vagy illettankönyvei, de ezekben a munkákban a könyv- és recepciótörténeti szempontok nem kapnak feltétlenül hangsúlyos szerepet.² Mindeztől arra nem történt kísérlet, hogy a pedagógiai tárgyú egykorú nyomtatott irodalmat a könyvtártörténeti perspektívával összekapcsoltan vizsgálják.

Pragmatikai szempontból a nyomtatásban kiadott magyar nyelvű pedagógiai munkáknak a recepciótörténet szempontjából meghatározó aspektusait vizsgáljuk: azokat a szerkezeti, tartalmi és formai elemeket, amelyek nyomán rekonstruálhatóak az egyes kiadványok fordítóinak, szerzőinek illetve fordító-szerzőinek célkitűzései, valamint a megcélozni kívánt olvasóközönség igényei és elvárásai.

FŐNEMESI-NEMESI KÖNYVGYŰJTŐK ÉS KÖNYVTÁRAIK

A nyugat-európai országoktól eltérően Magyarországon a történeti események kedvezőtlen alakulása miatt a kulturális élet megszervezésére kevesebb lehetőség nyílt. Ennek következtében a magyarországi könyvgyűjtés és könyvtárépítés kultúrája is számos törésvonal mentén formálódott. Az 1711-ben megkötött szatmári megállapodás egy több mint 200 éven át tartó háborús időszakot zárt le. A békés időszak beköszöntése és a bécsi udvarral

¹ Például: KLEINAU – OPITZ 1996; PAUL 1995; ZEMON DAVIS - FARGE 1991

² Például: BOBULA 1933; FÁBRI 2001; FEHÉR 1991; HETÉNYI 2000; KISS 1874; PUKÁNSZKY 2005

ápolta többé-kevésbé kiegyensúlyozott viszony minden addiginál jelentősebb átrendeződési folyamatot indított el, ami egyre inkább módot adott a növekvő kulturális igények kielégítésére is. Felépültek a művelődési lehetőségeket biztosító új központok, a főpapi rezidenciák és a főúri kastélyok, amelyek könyvgyűjtési stratégiáit a barokk kulturális és reprezentációs igényrendszer határozta meg: nem mindig a kötetek tartalma volt a legfontosabb szempont, hanem a reprezentatív kialakítású palota- illetve kastélyteremben elhelyezett könyvtár, melynek díszes szekrényei a bennük elhelyezett, szép kötésű kötetekkel önmagukban is fontos esztétikai értéket képviseltek. Ezeknek az olykor mennyezetfreskókkal is dekorált barokk-rokoko épületeknek szerves részét képezte a könyvtár, amely közvetlen kulturális szerepén túl az akkor divatos főnemesi életforma egyik látványos díszleteként is szolgált. Ezzel együtt a külföldi egyetemjárások és utazások, továbbá Bécs kultúra-közvetítő szerepének egyre intenzívebb jelenléte nagymértékben hozzájárultak az új tudományos eredmények, a divatos irodalom iránti érdeklődés látványos növekedéséhez. Nagyjából a 18. század közepétől új jelenség, hogy az egyházi könyvtárak kultúraszervezésben, mintaadásban betöltött vezető helyét a főnemesi katolikus és protestáns világi könyvgyűjtemények kezdték fokozatosan átvenni.

A főnemesi könyvtárépítési stratégiákat számos új tudományos-kulturális igény és szükséglet határozta meg. Ezek sorában kiemelkedő helyet foglal el a magyar nyelv ügye. Ekkor került napirendre a magyar nyelv „pallérozásának”, az új eszmék és az új tudományok kifejezésére alkalmassá tételének, azaz megújításának szükségessége. Ettől az időszaktól kezdődően jutottak el Magyarországra is rendszeresen folyóiratok, újságok, amelyek a politikai hírek mellett a tudományos felfedezésekről, az újonnan megjelent könyvekről is beszámoltak. Ezek segítségével tudott lépést tartani a magyar szellemi elit az európai eszmei áramlatokkal és tudományos eredményekkel. Mindez kedvezően hatott a könyvgyűjtési szokások átalakulására: az újonnan létrehozott kisebb-nagyobb könyvtárak kötetei immár nem elsősorban reprezentációs célokat szolgáltak, sokkal inkább a tudásvágy és szórakozás iránti újfajta igények kielégítésére. A könyvtár egyúttal új funkciót is kapott: a művelt emberek társasági életének fontos színtere lett. Ebben a társadalmi térben, a művelt társasági közegehez való tartozásnak elengedhetetlen kritériumává vált a széles körű tudás, a tájékozottság, a divatos irányzatok ismerete. A felvilágosodás mindenre nyitott szellemisége hatással volt a könyvgyűjtés módjára is: a főnemesi-nemesi körökben látványos törekvésként jelent meg a közhasznú bibliotékák létrehozása. Ezt a kulturális átrendeződési folyamatot jól példázza az a négy főúri könyvtár, Ráday Gedeoné, Széchényi Ferencé, Teleki Sámuelé, illetve Festetics

György, amelyek modellértékűek a felvilágosodás új típusú könyvgyűjtési szokásait illetően.³

Szűkebb témánk szempontjából, a magyar nyelvű pedagógiai tárgyú munkák recepciója tekintetében külön figyelmet érdemelnek a női könyvtárak. Magyarországon a 18. század második felében kialakuló női bibliofília elsősorban Bethlen Kata és udvara köré szerveződő könyvbarát körben terjedt el, ahol erkölcsi kötelességnek számított a magyar nyelvű irodalom pártolása, a könyvek gyűjtése, valamint a kálvinista egyház és iskoláinak támogatása. A gyűjtemény nagy része, mintegy 88%-a, a kor elvárásainak megfelelően a mindennapi protestáns vallásgyakorlathoz és a lelki elmélyüléshez kapcsolódó kegyességi irodalom, de mindemellett számos orvosi, orvos-botanikai munkát is találunk.⁴

A felvilágosodás szellemében folytatta könyvgyűjtő tevékenységét Teleki Sámuel felesége, Bethlen Zsuzsanna és az erdélyi köznemesi családból származó költőnő, Újfalvy Krisztina, akik ugyan kizárólag magyar nyelvű köteteket vásároltak, de a hitélethez kapcsolódó művek aránya tékájukban mindössze 63% illetve 20%. A 18. század második felében tevékenykedő könyvgyűjtő hölgyek közül gróf Zichy Miklósné Berényi Erzsébet tékájában többségben voltak az idegen nyelvű, főleg francia és német művek, a legtöbb a történelem, földrajz és a filozófia, illetve a kortárs francia szépirodalom tárgyköréből, vallási témájú művekből elenyészően keveset említene az összeírások.⁵

A négy könyvgyűjtő hölgy közül három olyan nagy múltú főúri családok leszármazottja, amelyekben a mecénási tevékenység, a kultúra pártolása generációk óta hagyomány volt. Bár neveltetésükről nem állnak rendelkezésünkre információk, gyanítható, hogy a kor színvonalának megfelelően a lehető legalaposabb oktatásban részesültek, és életük során is igyekeztek bővíteni ismereteiket: tudósokkal vették körül magukat, házitanítókat fogadtak, olvastak. Az elszegényedő köznemesi családból származó Újfalvy Krisztinának nyilvánvalóan korlátozottabb lehetőségei voltak a műveltség megszerzésére, ő legfőképpen önszorgalomból, saját könyveiből szerezte ismereteit.

A 18. SZÁZAD PEDAGÓGIAI OLVASMÁNYAI

³ A négy főnemesi könyvtár gyűjtési stratégiáit, állományát illetően születtek átfogó monografikus feldolgozások, így például a Ráday Gyűjtemény kapcsán ld. SEGESVÁRY 1992, KOÓS 1994, Széchenyi Ferenc esetében pl. ld. SOMKUTI 1973, a Teleki Gyűjteményhez DEÉ NAGY 1997, Festetics György könyvtárához ld. KLEMPA 1938, KURUCZ 2006

⁴ SOMKUTI 1991. 292-293.

⁵ U.o. 295-296.

A nevelésről való gondolkodásban a forradalminak nevezhető változás a 18. század folyamán Locke korszakalkotó *Gondolatok a nevelésről* címmel 1693-ban megjelent munkája révén Angliából terjedt át a kontinensre. Locke után a század második felében Rousseau Emilje jelentette a másik fontos orientációs alapot, viszonyítási pontot.

Locke és Rousseau gyakorlatilag minden pedagógia munka számára kiindulási, vitatkozási és hivatkozási alapnak számított a 18. században, sőt egészen a mai napig. Az általunk vizsgált könyvgyűjtemények tanúsága szerint Locke és Rousseau mellett közkedvelt olvasmánynak számítottak Johann Bernhard Basedow (1724-1790) munkái is, akit házitanítói, valamint a közoktatásban szerzett tapasztalatai miatt kora nevelésügyének megreformálása foglalkoztatott, állami iskolák létrehozását követelte, ahol a gyakorlati életben hasznos ismeretek átadását szorgalmazta. 1771-ben a dessauai fejedelem nevelőintézet alapítására kérte fel, mely *Philanthropium* néven 1774-ben nyitotta meg kapuit, ahol az oktatás az alapító Comenius, Locke és Rousseau hatására kialakult nézetei alapján zajlott.⁶ Ugyanígy Johann Heinrich Campe (1746-1818) írásai is bekerültek a könyvgyűjteményekbe. A német filantropista pedagógus 1776-1777 között a Basedow által alapított nevelőintézet, a *Philanthropium* vezetője volt, később ő is alapított hasonló rendszerű intézményeket. Működésének az volt a célja, hogy minél szélesebb társadalmi rétegekhez eljusson a század nevelésről, a gyermek szerepéről kialakított innovatívnak tekinthető tudás.⁷ A könyvgyűjtők előszeretettel vásárolták meg François de Salignac de la Mothe Fénelon (1651-1715) munkáit, aki kezdő papként a katolizált protestáns lányok nevelésével foglalkozott, majd 1689 után XIV. Lajos unokájának nevelője lett. Írásaiban korát meghaladva a köznevelés elvét hirdette meg, melynek érdekében nyilvános iskolákat akart alapítani, de nem volt meg hozzá a megfelelő anyagi háttere. A nőneveléssel kapcsolatban azonban már saját kortársai körében is konzervatívnak számító nézeteket vallott, hiszen az asszonyok feladataként a háztartás vezetését és a gyermeknevelést említi, amelyekhez nem szükségesek tudományos ismeretek.⁸ Az ismert, de nem elsősorban pedagógiai munkásságukért számon tartott alkotók közül

⁶ Hazai gyűjteményekben fellelhető művei: *Methoden-Buch für Väter und Mütter der Familien und Völker; Kleines Buch für Eltern und Lehrer aller Stände; Elementarwerk. Ein Vorrath aller nöthigen Erkenntniß zum Unterrichte der Jugend, zur Belehrung der Eltern, zum Nutze eines jeden Lehrers.* KISS 1976. 124.

⁷ A korabeli Magyarországon fellelhető volt a *Theophron*, vagy a tapasztalt tanácsadó a tapasztalatlan ifjúság hasznára; az *Allgemeine Revision des gesammten Schul-und Erziehungsweisen von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*; az *Erkölti könyvetske*, íratott a pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra; az *Iffabbik Robinzon*, illetve az *Amerikának feltalálásáról* írt könyve. U. o. 199-200.

⁸ Hazai gyűjteményekben megtalálható művei: *Les avaturs de Telemaque; Dialogues des morts anciens et modernes composés pour l'éducation d'un prince.* Érdekes módon a nőnevelésről írt, *Traité de l'éducation des filles* című munkája nem szerepel az átnézett katalógusokban. U.o. 455.

Immanuel Kant (1724-1804) filozófus neve emelendő ki, akinek Rousseau és Basedow hatását tükröző pedagógiaelméleti írása több hazai gyűjtemény állományát gazdagította.⁹

Olvasták továbbá az angol jezsuita teológus és író, William Darrell (1651-1721) munkáit, aki nem tartozik a pedagógiatörténet kiemelkedő alakjai közé. Éltéről szinte semmit nem tudunk, de nem valószínű, hogy személyes tapasztalatai lettek volna a nevelés terén, inkább papi működése során találkozhatott az oktatás hiányának következményeivel.¹⁰ Szintén nagyon népszerű olvasmánynak számítottak Magyarországon Georg Friedrich Seiler (1733-1807) teológus-prédikátor művei, aki 1788-ban az erlangeni középiskolák felügyelője lett, így, bár nevelési tapasztalattal nem rendelkezett, volt némi rálátása az oktatás hiányosságaira, a rendszer hibáira. Foglalkozásából adódóan elsősorban a vallási nevelés kérdésével foglalkozott könyveiben, amelyek magyar nyelven is megjelentek.¹¹ A kevésbé ismert szerzők közül megemlítenéd még Christian Fürchgott Gellert (1715-1769) író is, aki 1751-től haláláig a lipcsei egyetemen poétikát, stilisztikát és erkölcsant oktatott. Számos szépirodalmi munka mellett tanmeséket is írt, melyekkel célja az erkölcsök népszerűsítése volt.¹²

Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy egyes korabeli híres pedagógusok művei mintha mellőzöttek lettek volna hazánkban, legalábbis erre enged következtetni az a tény, hogy munkáik csak kevés könyvtárban voltak hozzáférhetőek. Érdekes módon nem voltak népszerűek a magyar olvasóközönség körében Basedow legismertebb tanítványának, Christian Gotthilf Salzmann-nak (1744-1811) alkotásai, aki pályája kezdetén a *Philanthropiumban* tanított, de később saját nevelőintézetet is alapított. Nézetei többségükben átvételek: Locke és Rousseau álláspontja köszön vissza bennük a testi neveléssel, az ismeretek tapasztalati úton való elsajátításával, illetve a büntetéssel kapcsolatban.¹³ Mindössze egy gyűjtemény katalógusában szerepel a német pietista pedagógia legnagyobb képviselőjének, August Hermann Francke-nak (1663-1727) műve, aki a lelkeszi munkája során gyűjtött tapasztalatok alapján kezdett foglalkozni a nevelés kérdésével. Az általa

⁹ Könyvének címe: *Über Pädagogik*. Königsberg, 1803. NAGY 1977. 309-311.

¹⁰ Pedagógiai művének címe: *The Gentleman and Gentlewoman Instructed in the conduct of a virtuous and happy life*. London, 1732. Magyar változata: *Faludi Ferenc: Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember és nemes asszony*. Posonyban, nyomt. Patzkó Ágost Ferentznél, 1787. MATTHEW – HARRISON 2004

¹¹ Seiler Frirdich György: *Kisdedek vallása*. Fordította: Bodoki József. Kolozsvárott, 1775. és Seiler Fridrich György: *A kisdedek vallásbéli oktatásua, a katolikus szülőknek és tanítóknak közönséges hasznokra*. Ford.: Fejér György. Posonyb. és Pesten, 1790. KOSCH 1997. 398.

¹² Témába vágó műveinek címe: *Disconis sur la morale*. Berlin, 1766, illetve Gellert erköltsös meséi és elő beszéllései. Magyarra fordította Kónyi János. Pesten, 1776. KILLY 1989. 104.

¹³ Hazánkban előforduló művei: *Heinrick Gottscholk, in seiner Familie oder unter Religionsunterricht für Kinder von 10 bis 12 Jahren*; *Okosdi Sebestyén, a köznép számára iratott könyv*. NAGY 1979. 74.

alapított nevelőintézetek tantervében a vallási ismereteken volt a hangsúly, de olyan tárgyakat is oktattak, melyek a polgári életben való helytállást segítették elő, vagyis idegen nyelvet, természettudományokat és kézművességet.¹⁴ Kevésbé ismerhették a magyarok a svájci Johann Heinrich Pestalozzi (1746-1827) nevét is, aki neuhofi szegényintézetében nem csak a gyerekek megélhetését kívánta biztosítani, hanem tanulási lehetőséget is nyújtott a rászorulóknak, majd annak anyagi csődjét követően 1805-ben Yverdonban nyitotta meg világhírűvé lett nevelőintézetét. Műveiben a minél szélesebb rétegekre kiterjedő közoktatás, az anyai szerep és a gyermekkortól a munkára való nevelés fontosságát hangsúlyozta.¹⁵

Nem voltak közkedveltek a női szerzők neveléssel foglalkozó könyvei sem: az angol író, Maria Edgeworth (1767-1849) művei, akinek saját nevelési tapasztalatai nem lévén, írásaiban Rousseau koncepciója köszön vissza.¹⁶ Ugyanez érvényes a francia író, Louise-Florence-Pétronelle de la Livre d'Épinay (1725-1783) magyarországi recepciója is, aki montmorency-i kastélyában a kor számos tudósát és íróját vendégelte meg rendszeresen. A látogatások során minden aktuális témát érintettek beszélgetésükben, így szó esett az oktatás és a nevelés kérdéséről is, hiszen 1755 óta a birtok lakója és a szalon rendszeres látogatója volt a téma egyik legnagyobb szakértője, Rousseau is. Az ő eszméinek hatása figyelhető meg az író unokája számára írt életvezetési tanácsadó könyvében.¹⁷

A NEVELÉSRŐL MAGYAR NYELVEN

Vizsgált korszakunkban Magyarországon több különböző kommunikációs fórumon is jelen volt a nevelés tematika magyar nyelven. A korszak pedagógiai irodalmának mélyreható ismeretét és recepcióját tükrözik a főnemesi családfők által megfogalmazott apai tanácsok, amelyek sorában számos bibliofil művét olvashatjuk: 1723-ban keletkezett *Ráday Pál utasítása fia nevelőjének*, a század utolsó éveiben pedig *Teleki László kézírata a nevelésről* (1796), majd *Festetics György: Planum-a* (1799), vizsgált korszakunkra nézve időben utolsóként pedig *Teleki József gondolatai gyermekei neveléséről*.¹⁸

¹⁴ Magyar könyvtárakban megtalálható könyvei: *Oktatás a gyermek nevelésről az igaz isteni félelemre és kegyességre*. U.o. 501.

¹⁵ A korabeli hazai gyűjteményekben mindössze legismertebb műve a *Leinhard und Gertrud. Ein Buch für das Volk* volt megtalálható. NAGY 1978. 465.

¹⁶ Itthon megtalálható műve: *Education pratique* traduite de l'Anglois par Charl. Pictet. STEPHEN – LEE 1921-22. 380.

¹⁷ *Les conversations d'Émilie*. HOEFER 1856. 156.

¹⁸ Dessewffy József fiához intézett nevelési tanácsait elemzi: VADERNA 2009. 117-148.

Ugyancsak a korszak modern nevelésfilozófiai kérdésfelvetéseinek intenzív befogadásának és gyakorlati alkalmazásának lenyomata a prédikációs irodalom.¹⁹ Különleges szerepe és jelentősége abban állt, hogy a társadalom széles rétegei kerültek megszólításra mind a katolikus és protestáns templomok szószékeiről elhangzott, sok esetben - bár legtöbbször cenzúrázott formában – nyomtatásban is kiadott prédikációkban, mind az ún. alkalmi prédikációkban. Éppen ezért a prédikációk a kor törekvéseit tükrözik közérthető formában, magyar nyelven, így hatásuk sokkal nagyobb lehetett, mint a korszakban megjelent könyveké. A nyomtatásban is megjelentetett prédikációk közül a legjelentősebbek Gombási István, Herepei János és Kozma Gergely gyűjteményei.²⁰

A 18. század utolsó harmadától mind a külföldi mind a hazai folyóiratokban is helyet kaptak a neveléssel kapcsolatos írások, vitaindító cikkek: a magyar olvasóközönség számára elsősorban a német nyelvű újságok, periodikák voltak egyszerűbben hozzáférhetőek. A Magyarországon is olvasott *Berlinische Monatsschrift* hasábjain például már az 1780-as évek elejétől kezdve olvashatóak voltak Campe cikkei a tervezett német nevelés-és iskolaügyi reformról.²¹ A német hírlapok, mint a *Berlinische Blätter* vagy a *Neue Berlinische Monatsschrift* a német nyelvterületen kívüli reformjavaslatokról is beszámoltak, így a 19. század első évtizedeiben például Pestalozzi nézeteiről. A korszak osztrák sajtója elsősorban a *Ratio Educationis* előkészítésével, illetve a rendelet népszerűsítésével, minél szélesebb körben való elterjesztésével foglalkozott.

Bár a magyar sajtó 18. század végi, kezdeti szakaszában kevés neveléssel kapcsolatos cikk született, jelenlétük mégis a kérdés iránti érdeklődésről tanúskodik. Az első magyar nyelvű újság, az 1780-ban Pozsonyban indított *Magyar Hírmondó* rendszeresen közölt kulturális témájú, és ezen belül oktatással, neveléssel kapcsolatos írásokat, illetve néhány újonnan megjelent nevelési tanácsadóról készült recenziót is megjelentetett, csakúgy, mint a hasonló tematikájú is felépítésű 1787-ben indított *Bécsi Magyar Kurír*.²² A lapok az egyes iskolákban bevezetett új módszerekről, reformtörekvésekről azok népszerűsítése és példaállítás céljából szóltak, illetve helyet kaptak az újságok hasábjain a felvilágosodás

¹⁹1794-ben jelent meg Pesten Dianovszki János kiskundorozsmai plébános *A fiak neveléséről* című prédikációgyűjteménye, ugyanebben az évben látott napvilágot Kassán Almási Szalai János bánhorváti református lelkész *Szülék kézi-könyve avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikációk* című műve. FEHÉR 1993. 338.

²⁰ Gombási István: A szüléknek gyermekeikhez való kötelességeikről, avagy a jó gyermek neveléséről (1784); Herepei János: Teleki Polixéna temetési beszéde (1797); Kozma Gergely: Nyárád Gállfalvi Susánna temetési beszéde (1802). FEHÉR 2009. 14-24.

²¹ FEHÉR 1988. 205.

²² Például: Aszszonyi nem a 19. században. Magyar Kurír, 1791. nov. 25. 528-538.; Tudósítás a Montier asszony levelei c. könyv megjelenéséről magyarul, Magyar Kurír, 1798. december 28. 326.; A magyar aszszonyi nemhez, Magyar Hírmondó 1794. február 28. 301.; Saját kutatás, illetve FEHÉR 2005. 267-274 alapján

nevelési eszméinek magyarázatai, és az azokból kibontakozó viták is.²³ Érdekes módon a legtöbb nőneveléssel, nők számára íródott nevelési tanácsadókönyvek megjelenéséről szóló tudósítást nem a kifejezetten nők számára létrehozott, bár mindössze néhány évig megjelenő *Uránia* című folyóiratban találunk, hanem a *Mindenes Gyűjteményben*.²⁴

A korszak nyomtatott pedagógiai tárgyú irodalmának recepcióját a nyolc vizsgált könyvtár katalógusának áttekintése nyomán rekonstruáltuk, a különböző tékák állományának összehasonlítása során kialakult az összeírásokban leggyakrabban előforduló tételek listája. (Az egyes művek előfordulási helyét lásd az 1. sz. mellékletben.) A következőkben ezen művek bemutatására kerül sor különböző szempontok alapján.

A magyar nyelven kiadott nevelési- és életvezetési könyvek legszembetűnőbb sajátossága, hogy többségük nem önálló munka, hanem fordítás. Az eredetileg idegen nyelven született nevelési tanácsadó könyvek többsége csak akkor lett népszerű hazai körökben, ha magyar fordításban is megjelent, mert így a szerényebb műveltséggel rendelkező nőkhez és az alacsonyabb társadalmi rétegekhez is eljuthatott. A fordítások az eredeti művek megjelenéséhez képest a legtöbb esetben több évtizeddel később jelentek meg.²⁵

A vizsgált művek fordítói egy kivételével egyházi emberek voltak, többségükben protestánsok. Jellemző, hogy még az önálló alkotásként feltüntetett munkák esetében is általuk hangoztatott nézetek többsége átvétel, ők legfeljebb módosították azokat a környezetük, működési területük sajátosságainak megfelelően. Korszakunk egyik leghíresebb orvosdoktora, a Debrecenben physikus-orvosként (tisti főorvosként) működő *Weszprémi István* (1723-1799) orvosi tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban Hatvani István tanítványaként kezdte, majd 1752-ben külföldi tanulmányútra indult, melynek során megfordult a zürichi, különböző hollandiai, valamint az oxfordi és a cambridge-i egyetem orvosi fakultásán. A gyakorlati ismereteket londoni kórházakban sajátította el. Weszprémi közvetlen kollégája, a szintén Debrecenben orvos-physikusként tevékenykedő *Csapó József* (1734-1799) orvosi tanulmányait a bázeli egyetemen végezte, majd 1759-ben a magyar lázról írt disszertációja megvédésével szerzett orvosi címet. A *Barátságos oktatás...* német nyelvű

²³ FEHÉR 1988. 206-207.

²⁴ *Mindenes Gyűjtemény* 1789-90. évi példányai

²⁵ *Beaumont*, 1781: eredeti: 1756, fordítás: 1781; *Beaumont*, 1793: eredeti: 1756, fordítás: 1793; *Meyer*: eredeti: 1777, fordítás: 1783; *Locke*: eredeti: 1693, fordítás: 1769 (korábban Magyarországon még nem foglalkoztak a nevelés kérdésével, de amikor a figyelem középpontjába került a téma, rögtön elkészült a magyar nyelvű változat); *Rousseau*: eredeti: 1762, fordítás: 1875 (valószínűleg az *Emil...* tiltott könyvnek számított a Habsburg Birodalomban deista nézetei miatt, ezért nem készült el korabeli fordítása)

eredetijének szerzője, *Andreas Meyer* (1742-1807)²⁶ több népszerű, neveléssel és iskolai oktatással kapcsolatos munkát írt, melyeken lipcsei professzorai, Gottsched és Gellert eszméinek hatása érezhető. A magyar felvilágosodás irodalmának kimagasló képviselője, az író és filozófus *Bessenyei György* (1747-1811) gondolkodására befolyással volt a sárospataki kollégiumban diákként eltöltött öt esztendő (1755-60), majd az 1765 és 1773 között a bécsi testőrségnél töltött idő, melynek során alkalma nyílt megismerni Locke, Voltaire és Rousseau nézeteit. A magyar iskolarendszer hibáiról, az oktatás hiányos voltáról nem csak a saját tanulmányai során szerzett tapasztalatai alapján alkotott képet, hanem mint császári hivatalnok, a hazai protestáns egyházak bécsi ágense (1773-1782) is, aki minden befolyását latba vetve próbálta elfogadtatni a protestánsokkal az oktatási reformot. Számos pedagógiai vonatkozású, közoktatással kapcsolatos munkát adott ki.²⁷ A komáromi evangélikus lelkész, a *Mindenek Gyűjtemény* egyik alapítója és szerkesztője, *Perlaki Dávid* (1754-1802) pozsonyi és soproni középszintű tanulmányai végeztével 1777 és 1780 között a göttingai egyetemen folytatott bölcsészeti tanulmányokat. A külföldön töltött évek alatt lehetősége nyílt megismerni és tanulmányozni Locke, Rousseau, Salzmann, Campe, Fénelon és Basedow műveit.²⁸ 1783-tól komáromi lelkész, 1786-tól az egyházmegye esperese lett, oktatással kapcsolatos munkáiban elsősorban a vallási nevelés helyes módszereinek fontosságát hangsúlyozza.²⁹ A *Kisdedek...tárháza* című könyv első két részét *Dersi Ö. János* királyfalvi református lelkész³⁰ ültette át magyar nyelvre, a második két részt pedig a szintén református lelképásztor, *Tordai Sámuel* (1731-1801), aki Madame Beaumont munkájáról feltehetően berni és uthrecht-i egyetemi tanulmányai során szerzett tudomást.³¹ A *Barátságos oktatás...* fordítója *Szerencsi Nagy István* (+1789) győri református lelkész volt.³² A *Montier asszony...* című művet bodó-baari és nagy-lucsei *Mészáros Ignác* (1729-1800) fordította magyarra. Gróf Batthyány József kalocsai érsek titkára pozsonyi és győri középiskoláinak elvégzése után Bécsben jogot hallgatott. Feltehetően a császárváros pezsgő könyvforgalmának

²⁶ 1760-tól Königsbergben filozófiát és jogot tanult, később átment a teológiai fakultásra. 1764-ben a lipcsei egyetemen széptudományokat hallgatott. 1766-ban prédikátorként tért haza Rigába, de 1770-től ismét német területen találjuk, élete utolsó éveit Judenbachban töltötte. Másik népszerű művének címe: *Wie soll ein junges Frauenzimmer sich würdig bilden?* (1772). KILLY 1990. 132.

²⁷ *Egy magyar társaság iránt való szándék* (1790), *Magyarság* (1778), *Holmi* (1779), *Anyai oktatás* (1777). KISS 1976. 148-149.

²⁸ FEHÉR 1991. 129-130.

²⁹ *A kisdedeknek első tanúságok* (1791), *A gyermekeknek jó nevelésekről...* (1791), *Gyermekek és ifjak imádságos és énekes könyve* (1793). SZINNYEI 1905. 788.

³⁰ SZINNYEI 1893. 804.

³¹ Hazatérte után kendi-lónai lelkész lett, majd a dézsi egyházmegye jegyzője, 1795-ben a kolozs-kalotai egyházmegye esperessé emelte. Több pedagógiai tárgyú művet írt vagy fordított, így például Gellertét (1772) vagy Rambach János Jakabét (1778). SZINNYEI 1914. 308-310.

³² SZINNYEI 1903. 611.

köszönhető, hogy kezébe került Madame Beaumont népszerű levélregénye.³³ Locke fordítója, boros-jenői gróf Székely Ádám (+1789) németországi, angliai és franciaországi utazásai során figyelhetett fel az angol író-filozófus könyvére. Császári-királyi kamarásként, valamint az erdélyi református egyházi alapítványok és iskolák gondnokaként működött, így nem volt ismeretlen számára a hazai oktatásügy elmaradott állapota, s igyekezett pártfogója lenni a hazai protestáns iskoláknak: jelentős pénzadománnyal támogatta a kolozsvári református egyházat és a marosvásárhelyi főiskolát, könyvtárát is erre az intézményre hagyta.³⁴

OLVASÓK ÉS BEFOGADÁS: A PEDAGÓGIAI MUNKÁK SZERKEZETI ÉS FORMAI SAJÁTOSSÁGAI

Az egyes pedagógiai munkák előszavai és ajánlásai információkat nyújtanak a szerzők szándékáról, megtudhatjuk az adott művek keletkezésének körülményeit, az általuk legfontosabbnak tartott célját, és azt, hogy milyen olvasóközönségnek szánták írásukat. Legalapvetőbb elveiket, nézeteiket is általában a bevezető részben fogalmazták meg, itt jelölték meg a témát. Az általunk vizsgált kötetek mindegyikében – Bessenyei munkáját³⁵ és a *Kisdedek...tárházát* leszámítva, ahol csak a fordító fűzött néhány bevezető gondolatot a mű elejére - találunk előszót vagy ajánlást: ezek természetesen eltérő hosszúságúak és különböző jellegű adatokat közölnek.

A szerzők műveikkel különböző életvezetési és neveléssel kapcsolatos problémák megelőzésében kívántak segítséget nyújtani, mint például házastársi viszony megromlása vagy éppen a gyermekbetegségek kialakulása.³⁶ A bevezető rész tanúsága szerint Madame Beaumont azért írta könyvét, hogy bevezesse az ifjú hölgyeket a férfiakkal való viselkedés szabályaiba, rávilágítson a párválasztás felelősségére, nehézségeire, a rossz választás következményeire, illetve felhívja a figyelmet a férjes asszony jogaira és kötelességeire. Az író véleménye szerint ebben a könyvben azokat a kötelességeket sorolja fel, „*mellyekkel a házasságba lépett személy férjéhez való okos maga-viselése által igaz földi szerencsáját lelki vigasztalásával együtt szerezheti.*”³⁷

Weszprémi és Csapó orvosi felvilágosító könyveinek célja a csecsemők és három évesnél fiatalabb gyermekek nevelésével, egészséges körülmények között tartásával, helyes

³³ SZINNYEI 1914. 1149.

³⁴ SZINNYEI 1909. 570.

³⁵ Bessenyei előszóként mindössze annyit jegyez meg, hogy alkotása nem önálló mű, hanem *Mr. Le Marquis d'Halifax Avis d'un père à sa fille* (Berlin, 1752) című művének átdolgozása.

³⁶ Ide sorolható a *Montier asszony...* című mű, illetve Weszprémi és Csapó orvosi könyve.

³⁷ BEAUMONT 1793. oldalszám nélkül

öltöztetésével és táplálásával kapcsolatos tévhitek, egészségre káros szokások felszámolása. A két debreceni orvosdoktor álláspontja szerint „a gyermek egészségesebb lesz, ha csecsemő korától a természeti regulák szerint nevelik, mivel sok betegség a rossz nevelésből származik”.³⁸ Weszprémi műve – bár ezt az előszóban nem említi – az erdélyi Tholdi Ádám kérésére született, akinek felesége szülés közben elhunyt. Az újdonsült apa egyedül maradt csecsemő kislányával, és levélben kért tanácsot országos hírnévű orvos ismerősétől a gyermek nevelésével kapcsolatban.³⁹

Locke és Rousseau kritikával illetik koruk nevelési módszereit, elítélik az intézményes oktatást. A gyermekkor külön életkorként való kezelésének fontosságára hívják fel a figyelmet, illetve a nevelő elsődleges feladataként tanítványának alapos megismerését jelölik meg, mert ezek alapján lehet csak kidolgozni a legtesthezállobb módszereket. Mindkét szerző leszögezi, hogy nem tudományos művet írt, csak gondolatait vetette papírra, így előfordulhatnak benne ellenmondások. Azért foglalkoznak ezzel a kérdéssel, mert a nevelés során elkövetett hibák az ember egész életére hatással vannak, a nevelés sikerétől függ az egyén és a nemzet boldogulása. Éppen ezért fontosnak tartják, hogy minél több szülő foglalkozzon ezzel a kérdéssel. A két előszó különbsége abban áll, hogy míg Rousseau valóban a nagyközönségnek szánta írását, addig Locke *Edward Clarke*-nek írott leveleit csak barátai unszolására rendezte sajtó alá. Vannak olyan művek is, melyeknek konkrét címzettjük van, és írójuk valamilyen cél elérése érdekében intézte pont hozzájuk művét.⁴⁰ Perlaki Dávid báró *Prónai Gábornak és Matkovich Pálnak* címezte könyvét: véleménye szerint a társadalom boldogulása a jó nevelés, ez pedig az iskolák színvonalának függvénye. A hazai iskolaügy fejlettségi szintje azonban sok kívánnivalót hagy maga után, fontos lenne egy tanítóképző szeminárium megszervezése is. Perlaki meglátása szerint kötetének címzettjei a társadalomban elfoglalt státusuknál és pozíciójuknál fogva olyan helyzetben vannak, hogy javíthatnak a helyzeten.⁴¹ A *Barátságos oktatás...* fordítója a munkát széki Teleki József feleségének, *gróf Róth Johannának*⁴² címezte hálából a fordításhoz nyújtott anyagi támogatásáért. Szerencsi Nagy István megjegyzi, hogy patrónája magas szintű műveltséggel

³⁸ CSAPÓ 1771. oldalszám nélkül

³⁹ KISS 1874. 34.

⁴⁰ Perlaki Dávid és Andreas Meyer műve

⁴¹ Prónay II. Gábor (1748-1811) az evangélikus egyház esperességi felügyelője volt, majd II. József a pozsonyi iskolakerület felügyelőjévé tette meg. 1787-től Bars, 1789-től pedig Gömör vármegye főispánja lett, 1810-től Magyarország főtanfelügyelői tisztét töltötte be. Hatalmas könyvtárat hagyott hátra. Matkovich Pál (+1823) jogász 1787-től a dunántúli kerületi tábla ülnöke volt, 1810-től pedig császári-királyi tanácsos, és a dunántúli kerületbeli evangélikus ekkleziák világi felügyelője. SZINNYEI 1902. 821-822.

⁴² Róth Johanna (1741-1813) 1761-ben lett Teleki József hitvese. Jelentős adományokkal támogatta a sziráki református templom felépítését 1782 és 1788 között.

rendelkezik, így eredeti nyelven is elolvashatta volna ezt a művet. De ő fontosnak tartotta, hogy azok is hozzájuthassanak, akiknek szülei nem fordítottak ilyen nagy gondot nevelésükre.

A dolgozatunkban vizsgált életvezetési tanácsadó- és illemtankönyvek szerzői különböző szerkezeti felépítést választottak mondanivalójuk rendszerezéséhez, a különböző logikai egységek elkülönítéséhez. A mondanivaló rendszerezésének talán legkézenfekvőbb módja a különböző életszakaszok egymást követő fejezetekbe rendezése, amelynek során lehetőség nyílik adott életkori sajátosságoknak, az adott életkor által megkívánt bánásmódnak, tananyagnak tárgyalására. A nevelésről szóló általános bevezető rész után ezt a felépítési formát követi Rousseau *Emilje*, melynek első könyve a születéstől két éves korig tartó időszakot a testi nevelés korának nevezi. A második könyvben 2 és 12 éves kor közti időben az érzékszervek nevelését tartja legfontosabbnak, 12 és 15 éves kor között pedig az értelem kiművelését. A negyedik szerkezeti egységben a 15 esztendő kortól a házasságkötésig terjedő időszakot vizsgálja, ekkor az erkölcsi nevelés a legidősebb. Az utolsó fejezetben a nőnevelésről ír. Bár Locke nem tagolta fejezetekre művét, mégis a témák egymás után következéséből hasonló szerkezeti felépítést olvashatunk ki: nem köti ugyan életkorokhoz a nevelés különböző formáit, de ő is a testi nevelést tárgyalja elsőként, ezt követi az erkölcsi és vallási, valamint az értelmi nevelés témaköre, természetesen egy-egy kitérővel megtűzdelve, például a nevelő helyes kiválasztási módjának ismertetésével. Szinte egy az egyben Locke szerkezeti felépítését követi Perlaki Dávid könyve is.

Nem életszakaszok alapján épülnek fel, hanem tematikus egységek alkotják Bessenyei, Madame Beaumont és Andreas Meyer munkáját. Az *Anyai oktatás* című mű nyolc levélből áll, melyeket egy anya írt leányának más-más témában, hogy felkészítse őt a felnőtt életre. A levelek érintik a vallás, a házasság, a női feladatok, a társaságban való viselkedés, a barátság, a véleményalkotás, illetve az anyai kötelességek témakörét. Tudományos ismeretekkel, a nőknek ajánlott olvasmányokkal kibővítve lényegében ugyanezeket a szempontokat tárgyalja a *Barátságos oktatás...* is. Szintén egymást követő anyai tanácsadó levelekből épül fel a *Montier asszony*nak... című munka is, de ebben az esetben egy kerettörténetből értesülhet az olvasó a különböző történetekről, problémákról – elsősorban a házassággal kapcsolatban - melyeknek megoldásában tanácsot adnak az anya javaslatok. Nevelőnő és neveltjei között lezajlott beszélgetésekből épül fel a szintén olvasmányos, regény-jellegű kerettörténetbe ágyazott *Kisdédé...tárháza*, mely az erkölcsök fejlesztését célzó tanmeséken és az alapvető vallási ismeretekbe bevezető bibliai történeteken kívül konkrét tárgyi ismereteket is tartalmaz elsősorban a történelem, a földrajz és egyéb természettudományok köréből. Weszprémi és Csapó orvosi felvilágosító könyvei egy-egy szempontot ragadnak ki, s azt tárgyalják

részletesen: az egészségnevelés témakörében igyekeznek minél részletesebb ismereteket közvetíteni. A gyakori gyermekbetegségek okait tárják fel, ismertetik megelőzésük lehetőségét és módját, illetve tanácsokkal szolgálnak felismerésükkel, kezelésükkel kapcsolatban.

A nevelési tanácsadó könyvek vizsgálatánál érdemes figyelmet fordítani a szerzői hivatkozásokra, az általuk ajánlott olvasmányokra. A nevelés a korban legnagyobb befolyással bíró két képviselője közül Locke egyáltalán nem érinti a témát, míg Rousseau kifejezetten a könyvekből való tanulás ellensége: meglátása szerint az ismereteket nem elméletben, hanem tapasztalatok útján kell megszerezni és elsajátítani. Az *Emil*ben egyetlen könyvet tart olvasásra méltónak tanítványa számára, *Daniel Defoe Robinzonját*, mert ebben az ember természetes életmódjának példáját vélte felfedezni.⁴³ Hasonlóan szűkszavú ezen a téren Madame Beaumont is, vizsgált műveiben egyáltalán nem foglalkozik a lányok és fiatal asszonyok számára hasznos olvasmányokkal, mindössze két címet említ, mintegy véletlenszerűen: unaloműzőnek *Eckhárd Lőrinc Római történeteit*, a földrajzi ismeretek iránt bővebben érdeklődők számára pedig *Palainet Geográfiáját* ajánlja.⁴⁴

Bőséges olvasmánylistát állított össze ugyanakkor a hölgyek számára Andreas Meyer, melyet átdolgozott a mű fordítója, Szerencsi Nagy István, aki arra is figyelmet fordított, hogy olyan könyvek kerüljenek csak a listára, melyek beszerezhetőek Magyarországon, és többségük magyar nyelven is elérhető. Úgy gondolta ugyanis, hogy a jó könyvek olvasása pallérozza az ízlést és az elmét. Felhívja a figyelmet arra is, hogy nem minden könyv olvasása hasznos, hiszen – főleg a regények – „[...] az indulatoknak hízelegnek és könnyen elhódítják a szívet.” De a listán szereplő kötetek nem ártalmasak.⁴⁵ Az általa javasolt művek négy kategóriába sorolhatóak, jelentős részüket szépirodalmi munkák teszik ki.⁴⁶ A lelkész-fordító fontosnak tarthatta az erkölcsi nevelést, az erények kidomborítását, a rangnak és helyszínnek megfelelő viselkedést, hiszen számos erkölcsi tanácsadót, illemtankönyvet, nevelési tárgyú

⁴³ MÉSZÁROS – NÉMETH – PUKÁNSZKY 2005. 99.

⁴⁴ BEAUMONT 1793. 26; BEAUMONT 1781. 46.

⁴⁵ MEYER 1783. 68.

⁴⁶ A listán szerepelnek például *Szabó Dávid*, *Benitzki Péter*, *Balassa Bálint versei*, hiszen a líra nagy hatással van az aszonyi lélekre. A drámák közül *Cornaille Cid-je*, *Goethe* és *Bessenyei György tragédiái* is ajánlottak, mert jól bemutatják a „virtust és a vétet”. U.o. 78.

művet is felsorolt.⁴⁷ Neveléssel foglalkozó könyveket Perlaki Dávid is olvasói figyelmébe ajánlott, illetve felsorolta azokat a szerzőket, akiknek munkáiból dolgozott.⁴⁸

Meyer könyvének fordítója bizonyos tudományágakban való jártasságot hasznosnak ítelt egy magas rangú társasági hölgy számára, hiszen véleménye szerint férfiak társaságában nem szabad kizárólag a divatról és asszonyi dolgokról beszélni, mert azt az urak alávalónak és műveletlenségnek tartják. Ugyanakkor a hölgyek „*az elmésséget csak ritkán mutassák ki a társaságban, mert egy idő után csömört okoz*”.⁴⁹ A nők számára is fontosak a történelmi és a földrajzi ismeretek, így ilyen tárgyú kötetek is felkerültek az ajánlott irodalom listájára.⁵⁰ Nem további olvasmányokat ajánl, hanem állításait a téma nevesebb és ismertebb szakértőnek műveire való hivatkozásokkal kívánja a szakszerűség jegyében alátámasztani Csapó József.⁵¹

PEDAGÓGIAI KONTEXTUSOK: VALLÁSI, ERKÖLCSI, VISELKEDÉSBELI, TESTI-LELKI NEVELÉSRŐL VALLOTT NÉZETEK

A dolgozatunkban tárgyalt életvezetési-és illemtankönyvek - mint az a fentebb elemzett szempontok alapján is látható – eltérő szerkezetűek, más-más céllal születtek és szerzőik foglalkozásának, beállítottságának, ismereteinek függvényében közelítik meg az egyes témákat. Mindezek ellenére az egyes művek egyedi vonásai mellett találhat az olvasó visszatérő tematikákat, részben vagy teljesen egybevágó állításokat, melyek segítségével következtethetni lehet az egyes szerzők neveléssel kapcsolatos koncepcióinak egymásra gyakorolt hatására.

A tanulmányozott nevelési tanácsadókönyvekben leggyakrabban előforduló téma a vallási nevelés kérdése. Ez a szempont először a *Gondolatok a nevelésről* című műben jelenik meg. Locke hangsúlyozza, hogy a gyermekek vallási nevelését a lehető legkorábban el kell kezdeni, fontos, hogy már kis korukban tudjanak Istenről, megtanulják az imákat és

⁴⁷ A bibliai történetek feldolgozásai mellett (pl. Ábel Káin által lett halála Geszner írásaiból) megtalálható itt Marmontel *Erkölcsei mesék* című műve, Dorell József *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktató nemes asszonya*, Beaumont Mária: *Kisdedek tárháza* és Montier asszony levelei egyaránt. U.o. 72, 78, 79, 87.

⁴⁸ Olvasóinak javasolja Locke és Wespriemi könyvét, illetve Seiler György *Friedrich Kisdedek vallása* című művét, Campe *Erkölcsei könyvecskéjét* és saját *Gyermekek imádságos könyvét*. Ezeken kívül művének megírásához, a témában való tájékozódáshoz használta Rousseau, Fénelon, Plutarchos, Basedow, Resewitz, Salzmann, stb. munkáját. PERLAKI 1791. 7.

⁴⁹ MEYER 1783. 37.

⁵⁰ Történelmi tárgyú munkák: *Telemakus bujdosásának története*, Heltai Gáspár *históriás énekei*, Zrínyi Adriai tengernek *Sirenája*, Pető Gergely: *Magyar Krónika*. Földrajzi művek: Lázár János *Geográfiája*, Vetsei P. István *Magyar geográfiája*. U.o. 71, 79, 91, 113.

⁵¹ Hivatkozik például az antik medicina két nagy alakjára Hippokratészre, Galenusra, vagy a hallei pietista egyetem nagyhatású orvosprofesszorára Friedrich Hoffmannra. CSAPÓ 1771. 13, 33, 38, 69.

megismerjék a bibliai történeteket, de csak az értelmi szintjüknek megfelelőeket.⁵² Szinte szóról szóra ugyanezeket a nézeteket olvashatjuk Perlaki Dávid könyvében is, aki nagyon részletesen tárgyalja a problémát: ő rögtön a beszéd elsajátítása után javasolja a vallási nevelés megkezdését, az imák és bibliai történetek megismertetését, de hangsúlyozza, hogy magyarázatok nélkül az egész mit sem ér, mert a kicsik nem értik. Az imák elsajátításához segítségként saját könyvét ajánlja, hiszen a verses forma miatt az abban foglalt imádságok könnyebben megjegyezhetőek. Felhívja a szülők figyelmét arra is, hogy Isten nevét ne használják gyermekeik ijesztgetésére, mert az félelmet szül, melynek következtében nem igaz meggyőződésből, csupán kényszerűségből fognak imádkozni.⁵³ Andreas Meyer a nők számára is nélkülözhetetlennek tartja a vallásbeli jártasságot, a hittételek ismeretét, ugyanis szerinte ilyen jellegű ismeretek nélkül nem lehet jó erkölcsű senki, illetve ezek az együgyűség és a babonáság háttérbe szorítására is alkalmasak. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy mint mindenben, a vallási buzgóságban is a mértéktartás a követendő, ellenkező esetben könnyen képmutatással vádolhatnak valakit. A bibliai szereplők példáját követve az indulatok kordában tartásának képességét kell kifejleszteni, de nem szabad kiirtani a szívből a mindennapi élet örömeit sem.⁵⁴ A látszatvallásosság, a túlzott buzgóság ellen szólal fel levelében Montier asszony is: bár buzgó imádságra és templombeli viselkedésével példamutatásra biztatja lányát, óvva inti a túlbuzgóságtól, képmutatástól.⁵⁵ Szintén Isten mindenek feletti imáadására, felebarátaink szeretetére, jócselekedetek véghezvitelére, a babonás hiedelmek elutasítására és a mindennapi ájtatosságra szólít fel Bessenyei könyve, ugyanakkor megrovóan nyilatkozik a túlbuzgókról, a világi dolgoktól teljesen elzárkózókról.⁵⁶ Másként közelít a kérdéshez a *Kisderek...tárházának* szerzője: a bibliai történetek megismertetésének és a belőlük leszűrhető tanulságok megbeszélésének módszere hasonlít az eddig tárgyaltakhoz, de a kerettörténetben szereplő nevelőnő sok más ismeretet is átad tanítványinak. A foglalkozásokon neveltjeivel közösen tanulják meg az imák szövegét és mondatról mondatra értelmezik tartalmát, megismerik az alapvető hittételeket. A szerző haladó gondolkodására utal, hogy a kereszténységen kívül más történelmi vallásokba is bevezeti tanítványait, így az ókori görög és római mitológiába és a mohamedán hit alapvetéseibe is.⁵⁷ A vallási nevelésről szóló részt nem zárhatjuk le Rousseau eretneknek bélyegzett nézeteinek ismertetése nélkül: a francia gondolkodó 15 éves korban ítélte

⁵² LOCKE 1914. 166.

⁵³ PERLAKI 1791. 26-34.

⁵⁴ MEYER 1783. 66-67.

⁵⁵ BEAUMONT 1793. 72-73.

⁵⁶ BESSENYEI 1777. 16-21.

⁵⁷ BEAUMONT 1781. 2. köt. 199.

elérkezettnek az időt a hitbéli nevelésre, melynek legmegfelelőbb formáját a deista tanok népszerűsítésében látta, ezért gondolatai nem találtak követőkre. Nézeteit a következőképpen fogalmazta meg: „[...]Csak annyit igyekszem tudni, amennyire magatartásom szempontjából szükségem van. Csöppet sem aggasztanak a dogmák, melyeknek sem a tettekre, sem az erkölcsi érzületre nincsen hatásuk, s amelyek annyi embert nyugtalanítanak. [...] Az igazi vallás a szív vallása. A belőle jövő hódolatot Isten nem utasítja vissza, ha őszinte ez a hódolat, bármilyen formában ajánlják is fel neki[...]”⁵⁸

Szintén népszerű témának számít az erkölcsi nevelés kérdése, mely elméleti szinten először Locke-nál fogalmazódik meg: véleménye szerint az ember legfőbb értékmérője nem a tudás, hanem az erkölcsiség. Az erkölcsi nevelés legfontosabb feladata, hogy edzetté tegye a lelket, vagyis az erényes ember „[...] meg tudja tagadni vágyait, szembe tud szállni hajlamaival [...]”⁵⁹ Rousseau álláspontja szerint 15 éves korban érkezik el az ideje, hogy az addig a társadalomtól elzártan, természetes körülmények között nevelt tanítványát a városba vigye, bevezesse a társasági életbe, ahol megkezdje erkölcsi nevelését, melynek legfontosabb feladata a mások iránt érzett empátia felébresztése.

A többi szerző nem az ember alapvető tulajdonságaként, a társadalomba való beilleszkedés alapfeltételeként fogalmazza meg a virtusok fontosságát, náluk inkább egy bizonyos cél eléréséhez jól használható eszközként jelenik ez meg. Andreas Meyer állítása szerint a jó erkölcs a férfiúi tisztelet kivívásának alapfeltétele, a szépségnél is fontosabb tulajdonság, hiszen maradandó. Éppen ezért egy társasági hölgynek minden mozdulatát kordában kell tartania, mert egy kompromittált lány megbecsültsége gyér: „[...]buja, szerelmes személlyel megosztja ugyan az ember az ágyát, de a nevét nem[...]”⁶⁰ Bessenyei szintén a társaságba való beilleszkedés, a férfiaknak való tetszés megnyerésének alapfeltételeként tárgyalja a virtus kérdését: a leveleket író anya felhívja lánya figyelmét a jó és a rossz megkülönböztetésének fontosságára, illetve arra, hogy az erkölcsös ember elutasítja a bűnt. Ugyanakkor arra biztatja az ifjú hölgyet, hogy nem szálljon szembe a többség véleményével, mert elszigetelődik.⁶¹ A *Montier asszonynak...* című kötetben a férji szeretet, hűség és tisztelet megtartásának elengedhetetlen feltétele a feleség erkölcsös magatartása, példamutatása.⁶² Madame Beaumont másik művében, a *Kisdedek...tárházában* tanmesék és

⁵⁸ ROUSSEAU 1978. 289.

⁵⁹ U.o. 59.

⁶⁰ MEYER 1783. 40.

⁶¹ BESSENYEI 1777. 63-64.

⁶² BEAUMONT 1793. 131.

bibliai történetek segítségével próbálja egyértelművé tenni a követendő magatartásformákat, viselkedésmintákat.

Több szerző foglalkozik a tudományos ismeretek átadásának szükségességével és mikéntjével, vagyis az értelmi nevelés témakörével. Locke olyannak tekinti „[...]a fiatal úriembert, mint a fehér lapot, vagy a viaszt, melyet tetszés szerint lehet alakítani és képezni[...]”⁶³ Az érintetlen, mindennemű jó és rossz hatástól mentes elme a későbbiekben a tapasztalás két fajtájából meríti tudásanyagát, az érzékelésből és az új információkat feldolgozó, értelmező belső reflexióból. Az elméleti képzésen túl az angol filozófus-író gyakorlati ismereteket is kíván adni neveltjének, hiszen egy „gentleman”-nek enciklopédikus tudással kell rendelkeznie.⁶⁴

Hasonló módszerek segítségével sajátíthatja el az ismereteket Rousseau neveltje, Emil is: tudását ő is tapasztalati úton szerzi meg különböző jelenségek megfigyelésével, kísérletek elvégzésével, gyűjtemények összeállításával, illetve a nevelője által teremtetett szituációk megoldásával. Ugyanakkor jelentős különbségek is felfedezhetők a két korszakalkotó gondolkodó álláspontja között, hiszen Rousseau alaptétele szerint a gyermek jónak születik, csak a társadalom rontja meg. Éppen ezért a „negatív nevelés” módszerét kell alkalmazni, vagyis a nevelő feladata a hibás ismeretanyag és az előítéletek távoltartása.

A vizsgált művek ebben a témában egyik nagy előd gondolatait sem vették át, szerzőik sokkal gyakorlatiasabban és csak egy-egy részterületre összpontosítva közelítették meg ezt a kérdést. Andreas Meyer a nők taníttatásának kérdésével foglalkozik, véleménye szerint a „[...]nők oktatását csak az ő nemüket megillető tudományokra kellene szorítani”, hiszen „tudatlanságuk és túlzott tudósságuk[...]” egyaránt nem kívánatos.⁶⁵ Meglátása szerint a gazdasági tevékenységek még a legmagasabb rangú nők számára sem megalázóak, de egy nagyvilági hölgynek egyéb ismeretekre is szüksége van, hogy megállja a helyét a társaságban. Az ismeretszerzés forrása itt elsősorban a könyv, természetesen csak a megfelelően kiválasztott olvasmány. Hasznosak az asszonyok számára a földrajzi és történelmi ismeretek is, illetve a zene és a rajz.⁶⁶ Madame Beaumont csak nagyon érintőlegesen szól könyveiben erről a témáról: a *Kisdedek...tárházában* szóról szóra – mint egy tankönyvben – elolvashatjuk, mire tanította a nevelőnő a kislányokat. A szerző nyilván ezeket az ismereteket tartotta nélkülözhetetlennek egy lány számára. Ha tantárgyakba csoportosítjuk a beszélgetések során elhangzott információkat, akkor kiderül, hogy földrajzot, történelmet, csillagászatot, etikát és

⁶³ LOCKE 1914. 198.

⁶⁴ LOCKE 1914. 205.

⁶⁵ MEYER 1783. 60.

⁶⁶ U.o. 87-90.

természettudományokat is tanultak. A *Montier asszonynak...* című kötetben csupán az unatkozó Mark grófné emlékeiben jelennek meg azok a szép idők, amikor az apja történelemre tanította.⁶⁷ Perlaki műve a magyarországi helyzetből indul ki: a korabeli iskolarendszer és az egyes iskolákban alkalmazott módszerek kritikája mellett javaslatot tesz az elemi iskolák tanterveinek módosítására: meglátása szerint a kicsiknek közhasznú, a mindennapi életben alkalmazható dolgokat, vagyis levélírást, mezőgazdaságtant, állattenyésztési ismereteket, természetismeretet, valamint számtant, magyar történelmet és földrajzot kellene tanulniuk a latin nyelv helyett.⁶⁸ Az oktatásra ajánlott tantárgyak listájának vizsgálata után megállapítható, hogy többségük Locke módszerét követi: fontosnak tartják a tapasztalatok árán szerzett ismereteket, ugyanakkor nem utasítják el a könyvek és tanári magyarázatok szerepét az oktatásban, illetve az enciklopédikus jellegű alapismeretek megszerzését. Érdekes lenne megvizsgálni a nők oktatásával kapcsolatos nézetek mintáját, hiszen ezt a témát nem tárgyalja Locke, Rousseau-nál pedig a hölgyek ismeretei mindössze a „házas erények” elsajátítására korlátozódnak.

Locke az egészségnevelés témakörében is korszakalkotó jelentőségű. Az orvosi tanulmányokat is folytató szerző művének mintegy harmadát szenteli ennek a kérdésnek. Montaigne és Comenius nyomán gyakorlati tanácsokkal igyekszik ellátni a szülőket gyermekük egészségének megőrzése érdekében: szót emel a túlzott kényeztetés ellen, hangsúlyozza az egészséges táplálkozás, a megfelelő öltözködés, a testedzés, illetve a szabad levegőn való mozgás és a mindennapi tisztálkodás fontosságát, felhívja a figyelmet az erős alkoholos italok fogyasztásának káros hatásaira. A testi nevelést az angol gondolkodó szerint már születéskor el kell kezdeni, hiszen a gyermek testét fizikailag is elő kell készíteni az értelmi nevelésre.⁶⁹ Hasonló megfontolásból, a gyermekbetegségek helyes neveléssel történő megakadályozása, illetve a csecsemőhalandóság visszaszorítása céljából született Weszprémi István műve, amely kizárólag a testi nevelés témakörét tárgyalja. A debreceni orvosdoktor részletesen foglalkozik az öltözködéssel, hangsúlyozza, hogy nem szabad szorosan bepólyálni a gyereket, biztosítani kell számára a szabad mozgás lehetőségét. Ami a táplálkozást illeti, felhívja a figyelmet az etetés rendszerességének és nem túlzott mennyiségű, ugyanakkor tápláló mivoltának fontosságára, és gyermekük szoptatására biztatja az anyákat. Higiéniai szempontból is korát meghaladó újdonságokat tartalmaz a könyv: a fertőzések kiküszöbölésének érdekében gyakran tisztába kell tenni a babákat, és ajánlott mindennapos

⁶⁷ BEAUMONT 1793. 5.

⁶⁸ PERLAKI 1791. 53-54.

⁶⁹ LOCKE 1914. 26.

mosdatásuk is. A betegségek gyógyszeres kezelésében is bölcsesség és mértékletesség jellemzi a szakirodalom és saját tapasztalatai alapján írt mű szerzőjét.⁷⁰

A testi nevelés módszereiben, jelentőségének hangsúlyozásában Locke nézetei köszönnek vissza Rousseau *Emiljében* is. A francia gondolkodó is fontosnak tartja a szabad mozgás lehetőségét a kisdedeknél is, valamint azt, hogy az anyák maguk táplálják gyermeküket, illetve felhívja a figyelmet a kényeztetés következményeire: „[...]A gyermek első könnye kérés. Ha nem ügyelünk rá, csakhamar parancs lesz belőle. Azzal kezd, hogy segítséget kér, s azzal végzi, hogy szolgálni kell neki[...]”⁷¹

Az egészségnevelés témakörében Csapó József orvosi könyve az előbbiekhöz képest eltérő tartalmú és felépítésű: a debreceni orvos nem az egészséges fizikum kialakulásának feltételeiről, a betegségek megelőzésének módjáról számol be, hanem a gyermekeken észlelhető tünetek alapján segít beazonosítani a betegségeket, illetve tanácsokat ad a kezelésükre vonatkozóan. Meglepő számunkra, hogy a többi, elsősorban hölgyek számára íródott életvezetési tanácsadó könyv nem tárgyalja részletesen ezt a témát: Madame Beaumont munkáiban mindössze egy-egy elejtett utalás található a témával kapcsolatban, a többiben még ennyi sem.

A társadalomtól elzártan, annak káros hatásaitól védve nevelt Emillel és Zsófiával ellentétben, a valós életben elkerülhetetlen egy magasabb rangú kisasszony vagy úrfi számára a nyilvánosság előtt való megjelenés, így az illemtankönyvek jelentős része foglalkozik a megfelelő viselkedés szabályrendszerével, elsősorban a lányok szempontjából. A főúri társaság embertelen mivoltáról, az emberek képmutató viselkedéséről, a mindenáron, mások rovására való felemelkedés vágyáról panaszkodik levelében Montier asszony lánya. A vidéken, igaz barátok társaságában felnőtt fiatalasszonyt zavarja az álkedvesség, az éppen távollévő rágalmazása, a rosszindulatú pletyka, illetve az, hogy a társadalmi presztízst a szeretők száma határozza meg. Mark grófné azt is elmeséli édesanyjának, hogy érdekből mindenki a királyné talpnyalója: az udvarhölgyek a szerint változtatják meg véleményüket egy adott kérdésről, hogy mi szimpatikus az uralkodó feleségének. A tapasztalt anya azonban nem lepődik meg a híreken: mindössze azt tudja tanácsolni lányának, hogy ő maradjon mindig őszinte és tiszta.⁷² Hasonlóan negatív véleményt közvetít az udvari életről a szerző a *Kisdedek...tárháza* című könyvben is: az ószövetségi József és testvéreinek története kapcsán

⁷⁰ HETÉNYI 2000. 114-121.

⁷¹ ROUSSEAU 1978. 40.

⁷² BEAUMONT 1793. 58-63.

azt magyarázza a nevelőnő tanítványainak, hogy az udvari életben nem alakulnak ki őszinte barátságok, mert mindenki azon fáradozik, hogy jobb pozícióba kerüljön.⁷³

Bessenyei *Anyai oktatása*, az előbbiekkal ellentétben a társaságba való beilleszkedésre biztatja olvasóit, persze nem egyéniségüket, erényeiket sutba dobva. Az anyai tanácsok szerint bizonyos fokú állandóságot, kiszámíthatóságot kell mutatni a viselkedésben, ugyanakkor nem szabad túlzottan kiismerhetővé válni, idegeneket a magánszférába beengedni. A tisztelet elnyerésének és megtartásának azonban elengedhetetlen feltétele az erkölcsi hibák megvetése, a rágalmazás és a természeti hibák kicsúfolásának elutasítása, illetve a mértékletesség és az állhatatosság. A társak megítélésében nem szabad csak a szépségre támaszkodni, hiszen csak a belső érdemek számítanak igazán.⁷⁴

A téma egyik részkérdésével, az eladó lányok férfiakkal való érintkezésének szabályaival foglalkozik a *Barátságos oktatás...* szerzője. Andreas Meyer szerint az ifjú hölgyek a megfelelő formák betartása mellett társalkodhatnak férfiakkal: az első találkozások alkalmával mindenképpen távolságtartóan, tartózkodóan és szemérmesen kell viselkedni, nehogy pletyka tárgyává váljanak. Mint vérbeli férfi, azt a tanácsot adja a gyengébbik nemnek, hogy ne higgyen a dagályos beszédeknek, ne hagyja elkápráztatni magát különböző hőstettek hallatán. Ugyanakkor arra is felhívja a néha érzelmeik viharában önmagukon uralkodni nem tudó kisasszonyok figyelmét, hogy illetlenség kifejezni vonzalmukat, és hangsúlyozza, hogy az erényes urak választottjukban a virtust és az istenfélelmet keresik.⁷⁵

Ezen szempont megvizsgálásához ismét a témával kapcsolatban a hagyományokhoz erősen ragaszkodó Rousseau gondolataiból kell kiindulnunk. Életvezetési tanácsadókönyvének ötödik, *Zsófia, avagy a nő* című fejezetében a következőképpen fogalmazza meg a nők teremtésének célját: „[...]a nőt arra teremtették, hogy tetszést váltson ki, és hogy leigázzák őt, így kellemessé kell magát tennie a férfiú előtt[...]”⁷⁶ A házaséletben a francia gondolkodó nagyon komoly szerepet tulajdonít a nőknek: gyengédségükkel és gondoskodásukkal ők tartják fenn a család egységét. E mellett „[...]fontos, hogy szerény legyen, figyelmes és tartózkodó, és hogy megőrizze mások szemében éppúgy, mint a saját lelkiismeretében erénye tanúbizonyságát[...]”⁷⁷ Az adott társadalmi rétegben a család elismertsége az asszonyok megítélésétől függ, így a nőnek „[...]nem elég tiszteletre méltónak lennie, az is kell, hogy tiszteljék. Nem elég, ha szép, tetszenie is kell. Nem elég, ha okos, az is

⁷³ BEAUMONT 1781. 2. köt. 17.

⁷⁴ BESSENYEI 1777. 51-56.

⁷⁵ MEYER 1783. 17-25.

⁷⁶ ROUSSEAU 1978. 326.

⁷⁷ U.o. 329.

kell, hogy okosnak ismerjék el. A nő becsülete nemcsak magatartásában rejlik, hanem jó hírnevében is[...]" Nagy felelősségük van az anyáknak gyermekeik jövőjének alakításában is: „[...]az anyák jó akaratától függ mindenekelőtt a gyermekeké. A nők gondolkozásától függ a férfiak korai nevelése, a nőktől függenek ezen kívül erkölcsaik, szenvedélyeik, hajlamaik, kedvteléseik, sőt egész boldogságuk[...]"⁷⁸ Ezen feladatok mellett a feleség a középkori minta szerint továbbra is alávetettje urának: engedelmeskednie kell férjének alávetve magát akaratának és ítéleteinek, szelíden, zokszó nélkül kell az igazságtalanságot elviselnie.⁷⁹

A francia gondolkodóhoz hasonlóan Madame Beaumont is hagyományokhoz ragaszkodó nézeteket vall a házastársi viszonyról. Montier asszony arra biztatja leveleiben férje hűtlensége miatt szenvedő lányát, hogy sorsát szelídséggel és türelemmel viselje, mert az engedelmesség, az elnézés az egyetlen mód a férfi szeretetének és tiszteletének visszaszerzésére. A tapasztalt tanácsadó azt is hangsúlyozza, hogy bármilyen viselkedést tapasztal is a feleség a férj részéről, neki mindig hűségesnek kell maradnia, illetve az is kötelessége, hogy férje gyarlóságait a világ előtt eltitkolja.⁸⁰

Bessenyei könyvének levélírója ugyan alaptételként ugyanazt fogalmazza meg, mint az előző két mű, vagyis, hogy az asszony alávetettje urának, engedelmességgel tartozik neki, hűtlen férjét sem szabad elhagynia, ugyanakkor a tapasztalt nő rávilágít arra is, hogyan könnyíthet helyzetén egy feleség. Véleménye szerint a nőn áll, hogy engedelmességre szoktassa párját, hiszen ha a férfi szerelmes, mindenre kapható: így ha az asszony úgy tesz, mintha bálványozná férjét, mindent elérhet nála. A lánynak tanácsot adó anya a házastársi viszony kétes kimenetelére való esélyt abban látja, hogy az eladó lányok nem szólhatnak bele életük párjának kiválasztásába, félelemből alávetik magukat apjuk akaratának, aki az érzelmek helyett a gazdasági és társadalmi előnyöket tartja fontosnak.⁸¹

Az eddig olvasottakhoz képest merőben újszerű nézeteket vázol fel Andreas Meyer, akinek álláspontja szerint csak hasonló tulajdonságokkal bíró társsal lehet boldog egy házasság. A párválasztásnál elsősorban a szív utasításait kell követni, a második legfontosabb tanácsadó pedig az „okosság” legyen de az indulatok által befolyásolt döntések mindig elhamarkodottak, és semmiképpen sem szabad rang, vagyon vagy származás alapján választani. A német szerző szerint nem szégyen, ha egy kisasszony tanácsot kér szüleitől, amikor ezt az életre szóló döntést meghozza. A házastársak közti jó viszony kialakításához és megőrzéséhez három alapvető szabályt kell mindkét félnek szem előtt tartania: ezek a

⁷⁸ U.o. 332.

⁷⁹ U.o. 338.

⁸⁰ BEAUMONT 1793. 135. és 123.

⁸¹ BESSENYEI 1777. 28-35.

szereket, a hűség és a jó bánásmód, vagyis törekedni kell a súrlódások elkerülésére, a hibák jóvátételére. Felhívja a figyelmet arra, hogy a legtöbb kapcsolatot a féltékenység teszi tönkre, illetve arra, hogy a nőknek az esküvő után sem szabad elhanyagolni külsejüket, valamint adniuk kell jó hírnevük megőrzésére.⁸² Érdekes lenne feltárni, honnan erednek Meyer korát meghaladó nézetei, vagy hol láthatott példát arra, hogy az eladó lányok választhatták ki párjukat.

Ami a nevelés módszereit illeti, Locke elutasítja az iskolába járást, hiszen közösségben számos káros hatás érheti a gyerekeket, így a vagyonosabb rétegeknek inkább egy magánnevelő felfogadását javasolja, hiszen az intézményes oktatás célja elsősorban a memóriafejlesztés, pedig inkább gondolkodni kellene megtanítani a gyerekeket, a szükséges ismereteket pedig közvetlen tapasztalatok útján sajátíthatják el, amire iskolai körülmények között szintén nincs lehetőség. Az angol filozófus elutasítja a közoktatásban gyakran alkalmazott fegyelmezési módszereket, a verést és a büntetést is: véleménye szerint a testi bántalmazás megalázó, félelmet szül a gyerekekben, akiknek helyes viselkedése csak addig tart, amíg a verés közvetlen veszélye el nem múlik. A büntetés alkalmazása helyett a magyarázatot javasolja a szerző, mert az lehetőséget ad a nevelőnek, hogy feltárja neveltjének hibáit, aki megértve azokat a következő alkalommal kerülni fogja elkövetésüket.⁸³

A kor másik meghatározó gondolkodója, Rousseau a nevelés céljául az e világi boldogulást tűzte ki, melyhez elsősorban nem tárgyi tudásra van szükség, hiszen az értelem sokszor téved, hanem jó lelkiismeretre, mert az „[...]sosem csal meg. Ő az ember igazi vezetője. Ami ösztön a testnek, az lelkiismeret a léleknek[...]”⁸⁴ A francia filozófus meglátása szerint a gyerekekre elsősorban érzelmeink és a képzeletünk keresztül kell hatni, vagyis nem az a nevelő feladata, hogy tanítványa fejét tárgyi tudással tömjön tele, inkább a benne rejlő lehetőségeket, erényeket kell kibontani. A kitűzött cél elérésének érdekében egy, a korban újdonságnak számító, „negatív nevelésnek” nevezett módszert dolgozott ki, melynek lényege, hogy „[...]nem abból áll, hogy oktassuk erényre és igazságra, hanem abból, hogy megóvjuk szívét a vétektől, szellemét a tévedéstől[...]”⁸⁵ Ami a további oktatási módszereket illeti, Rousseau Locke-hoz hasonlóan az ismeretszerzés legalapvetőbb forrásának a tapasztalatot tekinti, de a helyes magatartás elsajátításához elengedhetetlen a példakövetés. A megfelelő anyagi háttérrel rendelkező családoknak az otthoni nevelést javasolja az iskolával szemben, ő

⁸² MEYER 1783. 96-118.

⁸³ LOCKE 1914. 24-27.

⁸⁴ ROUSSEAU 1978. 223.

⁸⁵ U.o. 65.

is elutasítja a testi fenyítést, és büntetés alkalmazását is csak a legszükségesebb esetben tanácsolja.

A két nagy előd nézetei vegyesen köszönnek vissza Perlaki Dávid művében, amely a vizsgált nevelési tanácsadó könyvek közül egyedül tárgyal elméleti kérdéseket is. Locke hatása érezhető a gyermek alakíthatóságáról alkotott nézetében, ugyanakkor nem teljesen tiszta lapnak képzei az újszülött lelkét, mert bizonyos ösztönök már ekkor befolyásolják azt. Ez a gondolat viszont Rousseau-tól származik. Perlaki szerint a nevelés célja abban áll, hogy jó, hasznos, hűséges, szorgalmas állampolgárok és jó keresztények váljanak a kicsikből.⁸⁶ A módszerekben sem találunk önálló gondolatokat a komáromi lelkész könyvében, elődeitől veszi át a tapasztalatok alapján való ismeretszerzés és a példamutatás fontosságát, illetve a büntetés kétes kimenetelének leírását. A korábbi szerzőkkel ellentétben arra biztatja a szülőket, hogy járassák iskolába gyermeküket, hiszen a tudományos ismereteket ott sajátíthatják el a legjobban.⁸⁷

KONKLÚZIÓ ÉS KITEKINTÉS

A pedagógiai témájú könyvek kutatása során megvizsgált nyolc 18. századi magánkönyvtár állományának áttekintésekor feltűnt, hogy a kor számos ismert külföldi pedagógusának, tanárának, filozófusának neve csak elvétve fordul elő ezekben a jegyzékekben és legtöbbször különböző cím mellett, vagyis ha megvolt is művük, nem állapítható meg, melyik volt a legolvasottabb. Ugyanakkor olyan szerzők könyvei örvendtek nagy népszerűségnek, akik – az utókor megítélésében - a század pedagógiatörténetét nem befolyásolták jelentősen, éppen ezért életükről, a nevelés terén folytatott tevékenységükről csupán gyér információkkal rendelkezünk. (A művek előfordulásának gyakoriságát és helyét lásd a 2. sz. melléklet táblázatában.) A kutatás jelenlegi állása szerint nem lehet megválaszolni azt a kérdést, vajon mi az oka annak, hogy bizonyos, akár kevésbé jelentős külföldi szerzők művei eredeti megjelenésükhöz képest viszonylag rövid időn belül eljutottak Magyarországra, sőt néhányat magyarra is fordítottak, ugyanakkor mások, az utókor által korszakalkotónak elismert szerzők munkái pedig nem kerültek be a recipiált munkák körébe. Az általunk vizsgált könyvek tekintetében ugyanakkor megállapítható, hogy a különböző vallási felekezetekhez tartozó könyvtárlajdonosok nem csak a velük azonos vallású szerző vagy fordító tollából származó munkát szerezték be. Ez azt jelzi hogy időszakunkban az új

⁸⁶ PUKÁNSZKY 2005. 123.

⁸⁷ PERLAKI 1791. 36.

tudományok és tudáskultúrák recepciójában nem elsősorban felekezeti, hanem sokkal inkább tematikus szempontok érvényesültek.

A nevelési tanácsadók által közvetített pedagógia nézetek recepciótörténeti vizsgálatához további fontos adalékkal szolgálhat az egyházi és világi értelmiségi könyvtárak, valamint a különböző felekezetek oktatási centrumaiban fellelhető egykorú könyvállomány specifikus feltárása. A téma iránti érdeklődés minden bizonnyal nagy mértékben függött attól, hogy mely felekezethez tartozott az adott oktatási intézmény: korszakunkban elsősorban a reformátusok, illetve a katolikus tanítórendek közül a piaristák tanúsítottak különleges nyitottságot a század új, innovatív nevelési koncepcióinak és módszereinek befogadásával, elsajátításával és gyakorlati alkalmazásával kapcsolatban. További fontos kutatási irányt jelenthet a 18. század utolsó harmadában az oktatás különböző szintjein megjelenő és bevezetésre kerülő tankönyvirodalom vizsgálata, ami értékes adalékokkal szolgálhat arra nézve, hogy a nevelési tanácsadó könyvekben megjelenő pedagógiai nézetek milyen formában recipiálódtak az egyes tárgyak gyakorlati oktatása területén. E tekintetben kiemelendő *Johannes Amos Comenius* 18. századi recepciója, amely különösen jelentős volt hazánkban a pedagógus magyarországi tevékenysége miatt. A dolgozatunkban vizsgált könyvekben számos helyen visszaköszönnek Comenius az ember formálhatóságáról, nevelhetőségéről vallott nézetei, az a felvilágosodásra jellemző gondolat, mely szerint a neveléssel gyógyíthatók a társadalmi problémák.

Árva Bethlen Kata széki Teleki Iosef úr özvegye könyveinek lajstroma⁸⁹

Dorell Joseph; Faludi Ferenc trad.: *Istenes jószágra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony, utóbb pedig: a hadi és udvari embereket néző közbeszédek*. Nagyszombatban, 1748.

Locke: *A gyermek nevelésről*. [H. n.], [é. n.].

Rambach, Johann Jakob; Bárány György trad.: *Gyermekeknek házi könyvetskéjek, melly magában foglalja 1. Az Idvességnek rendét, 2. Az Idvességnek kintseit, 3. Keresztyen létnek száz reguláit, 4. Külső erkölcsöknek száz reguláit, 5. Imádságokat*. Jena, 1740.

Catalogus Liborum Hungaricorum Susannae com. Bethlen de Iktár⁹⁰

Beaumont Mária: *Kisderek tudománnyal tellyes tárháza*. Fordították Derzsi János és Tordai Sámuel. Kolozsvár, 1781.

Bölöni Sámuel: *Böltességnek és jó erköltsnek könyve*. Posonyb[an], 1774.

Cicero: *Az emberek tisztéről és kötelességeiről a maga fiához írt három könyve*. Fordította: Kovásznai Sándor. Posonyb[an], 1795.

Csapó József: *Kis gyermekek isputálja*. N[agy] Károlyban, 1771.

Cseh Jakab: *Lelki böltességre tanító iskola*. Debretzenb[en], 1680.

Dugontits András: *Tudákosságnak első könyve, mellyben foglaltatik a betűvetés*. Pesten, 1784.

Dusch: *Erköltsi levelek*. Fordította: Bárótti Sándor. Bétsb[en], 1775.

Envarul Asikin: *Erköltsi tanítás*. Törökből fordította Házi János. Kassán, 1626.

Fejér György: *Kisderek vallásbéli oktatása*. Posonyb[an] és Pesten, 1790.

Fő hadi vezérnének halálos ágyában gyermekeihez tett utolsó tanításai. Fordította: B. Josintzi Sándor. Kolosv[árrott], 1781.

Heinrich György: *A leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyok*. Ford[ította]: Gödri János. Kolosv[árrott] és Szebenb[en], 1791.

Jó nevelésnek tüköre. Készítette B. M. T. Miaburgban, 1791.

Lázár Jánosnak rövideden egybe foglalt *Gyermekek geográfiája*, Lengelt du Fresnoy szerint. Szebenb[en], 1750.

⁸⁸ Az egyes bibliográfiai leírások minden esetben az adott könyvtárak kéziratos vagy nyomtatott katalógusainak betűhív átirásai.

⁸⁹ SIMON, 1997.

⁹⁰ TELEKI, 1809.

Locke János: *A gyermek nevelésről*. Coste frantzia fordítása szerént fordította B[oros] J[enői] G[róf] Sz[ékely] Á[dám]. Kolosv[árott], 1771.

Meyer András: *Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifjú asszony embernek magát a díszes erkölcsökben méltóképpen formálgatni*. Fordította: Szerentsi Nagy István. Posonyb[an], 1782.

Nemes kis asszonyoknak való emlékeztetés. [H. n.], 1784.

Perlaki Dávid: *A gyermekek jó nevelésekről való rövid oktatás*. Komáromb[an], 1791.

Seiler Fridr[ich] Gy[örgy]: *Kisdedek vallása*. Fordította: Bodoki József. Kolosv[árott], 1773.

Weszprémi István: *A kisded gyermekeknek nevelésekről való rövid oktatás*. Kolosv[árott], 1760.

Festetics Könyvtár katalógusa⁹¹

Alphabet moral des petits garçons: Ou petits contes instructifs et amusans, en forme de lectures. Paris, 1815.

Basedow: *Agathokrator: oder von Erziehung künftiger Regenten, nebst Anhang und Beylagen*. Leipzig, 1771.

Basedow: *Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker*. Leipzig, 1771.

Basedow: *Das Elementarbuch für die Jugend ihre Eltern und Freunde in gesitteten Ständen*. Leipzig, 1770.

Basedow: *Das in Dessau errichtete Philanthropinum: Eine Schule der Menschenfreundschaft und guter Kenntniße für Lernende und junge Lehrer, arme und reiche, ein Fidei-Commiss des Publicums zur Vervollkommung des Erziehungswesens aller Orten nach dem Plane des Elementarwerks*. Leipzig, 1774.

Campe: *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Erziehungswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Wien, 1785-1792.

Charakteristik der Erziehungsschriftsteller Deutschlands: Ein Handbuch für Erzieher. Leipzig, 1790.

Compartet, Jean-Antoine: *L'Education morale: Ou reponse á cette Question proposée en 1765 par la SOCIÉTÉ des Arts & Sciences de HARLEM*. Genève, 1770.

Cornova, Ignaz: *Die Jesuiten als Gymnasiallehrer, in freundschaftlichen Briefen*. Prag, 1804.

Correspondance de deux petites filles, ouvrage propre de bonne heureuses enfants au Style épistolaire. Paris, 1773.

⁹¹ FESTETICS, 2010.

De Lasteyre, Charles-Philibert: *Nouveau système d'éducation pour les écoles primaires, adopté dans les quatre parties du monde*. Paris, 1815.

Der Lehrmeister: oder ein allgemeines System der Erziehung, worinn die ersten Grundätze einer seinen Gelehrsamkeit so vorgetragen werden dass man dadurch das Genie der Jugend am glücklichsten prüfen und ihren Unterricht befördern kann. Leipzig, 1762-1763.

Description des jeux de l'enfance les plus propres á développer ses facultés physiques, pour servir d'abécédaire gymnastique. Lyon, 1813.

Die Harmonie: Oder Grundplan zur dessen Erziehung, Bildung und Versorgung des weiblichen Geschlechts. [H. n.], 1788.

Dolz, Johann Christian: *Katechistische Anleitung zu den ersten Denküben der Jugend*. Leipzig, 1805-1806.

Ekkenstein, Johann: *Bilder-Cabinet für fromme und fleissige Kinder beiderlei Geschlechts oder unterhaltende und belehrende Erzählungen in Beispielen des Guten und Bösen für Geist und Herz*. [H. n.], [ca 1800].

Falusi Mihály: *Okos gyermek nevelés példája, A' köz-nép hasznára, Mellyben Röviden előadatik, miképen kell a' Gyemekeket születések napjától fogva, mind testi, mind erkölcsi tulajdonságaikra nézve hasznosan és okosan nevelni*. Pozsony, 1805.

Fielding, Sarah: *The Governess; Or the little female academy, calculated for the entertainment and instruction of young ladies in their education*. Liepsic, 1802.

Frank, Johann Peter: *Über gesunde Kindererziehung nach medizinischen und physikalischen Grundsätzen für sorgsame Aeltern, besonders für Mütter, denen ihre und ihrer Kinder Gesundheit am Herzen liegt*. Leipzig, 1803.

Funke: *Lesebuch zum Gebrauch in Töchterschulen: Nebst einem Anhang von Liedern für Mädchen zur Unterhaltung in den Arbeitsstunden*. Berlin, 1801.

Fuoclecour, la comtesse de: *Les saisons, pour l'enfance et la première jeunesse ou Dialogues amusans, moraux et instructifs, entre une Mère et ses Enfants*. Paris, 1814.

Gardthausen, Hans: *Unterhaltungen über Gutmann oder den sächsischen Kinderfreund*. Hamburg, 1810.

Genlis, Stépanie-Felicité Duchrest de Saint-Aubin: *Nouvelle Methode d'enseignement pour la première Enfance = Oder Gespräche, Erzählungen Gedanken und Maximen zum Gebrauch des ersten Unterrichts für Kinder*. Leipzig, 1806.

Gönzi Imre: *Vorschläge zur Verbesserung der körperlichen Kinder-Erziehung in den ersten Lebens-Perioden*. Wien, 1811.

Haidenreich, Rudolf: *Von der Nahrung ganz kleiner Kinder*. Wien, 1793.

Hecker, August Friedrich: *Kunst unsere Kinder gesund zu erziehen und ihre gewöhnlichsten Krankheiten zu heilen*. Wien, 1812.

Henry Vincze László: *Rövid beszélgetések olyan gyermekeknek hasznokra a' kik már olvasni tudnak és gondolkodni kívánnak tanulni* G[eorg] C[arl] Claudius után. Pesthen, 1805.

Heusinger, Johann Heinrich Gottlieb: *Die Familie Wertheim: Eine theoretisch-praktische Anleitung zu einer regelmäßigen Erziehung der Kinder; vorzüglich von dem sechsten bis in das vierzehnte Jahr: Für Eltern und Erzieher*. Erfurt, 1801-1809.

Hildebrandt, Friedrich: *Taschenbuch für die Gesundheit*. [H. n.], 1802.

Jullien, Marc Antoine: *L'Esprit de la méthode d'éducation de Pestalozzi*. Milan, 1812.

Immanuel Kant: *Über Pädagogik*. Königsberg, 1803.

La Fite, Marie Elisabeth de: *Eugénie et ses élèves, ou lettres et dialogues, á l'usage des jeunespersonnes*. Amsterdam, 1787.

Le nouvel ami des enfants de Madame Engelhardt et Merkel: Ouvrage traduit del'allemand sur la second édition. Leipsic, 1801-1802.

Lesebuch für junge Eheleute: Zur Belehrung über ein vernünftiges Verhalten in der Schwangerschaft und in den Wochen, wie auch über die physische Erziehung der Kinder und ihre Krankheiten. Naumburg, 1794.

Levret, André: *Vom Stillen und von der ersten Erziehung der Kinder*. Leipzig, 1785.

Locke: *A' gyermekek' neveléséről*, Mellyet Lock János, Egy Ángliai nagy Tudományú Philosophus, és orvos Doktor Ángliai nyelven írt. Most pedig, Nemzetéhez es Hazájához való szeretetéből, Frantzia nyelvből Magyarra fordította B[oros] J[enői] G[róf] Sz[ékely] Á[dám] 1769. esztendőben. Kolozsvárott, 1771.

Locke: *Ueber die Erziehung der Jugend in den gesitteten Ständen: ein Handbuch für Eltern und Erzieher*. Wien-Wolfenbüttel, 1787.

Löper: *Handbuch zur Erziehung der bürgerlichen Jugend in Wien*. Wien, 1774.

Madame Épinay: *Les conversations d'Émilie*. Liege, 1796.

Meyer, Andreas: *Für Mütter und Töchter: Ein Beitrag zur Bildung des Weibes*. Landau, 1803.

Nachrichten aus Schumpfenenthal für Eltern und Erzieher. Leipzig, 1786.

Niemeyer, August Herman: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Schulmänner*. [H. n.], 1813.

[*Orvosi tanítás a gyermekek nyavalyáiknak megismerésekről és orvoslásokról*]: mellyet svéciai nyelven írt Rosensteini Rosen Miklós. Most pedig magyar nyelvre fordított az 1781-

dik esztendőbéli Göttingai negyedik német ki-adás szerint G[álfalvi] Domby Sámuel, Borsod Vármegyének orvosa Pesten, 1794.

Paul, Jean: *Levana oder Erziehungslehre*. Braunschweig, 1807.

Petrovsky Sándor urhoz Molnár Jánosnak tizen-öt levelei, midön ötet a' jó nevelésről való írásra ösztönözné. Posonyban, 1776.

Rambach, Eberhard Friedrich: *Ueber die Bildung des Gefühls für das Schöne auf öffentlichen Schulen: Eine Abhandlung*. Berlin, 1794.

Recueil de contes: *Historiettes morales*, en vers et en prose, rédigé Par Louis Aimé Martin; suivi d'un Extrait de Pascal. Paris, 1812.

Reimold, Johann Carl David Paul: *Selbstgespräche einer Mutter*. Mannheim, 1803.

Rosen von Rosensteins: *Anweisung zur Kenntniss und Kur der Kinderkrankheiten*. Wien, 1793.

Rousseau: *Émile et Sophie ou les solitaires*. Liege, 1781.

Rousseau: *Émile, ou de l'éducation*. Amsterdam, 1762.

Rudolphi, Caroline: *Gemälde weibliche Erziehung*. Heidelberg, 1815.

Salmade, Charles: *Le livre de mères et des nourrices, ou instruction pratique sur la conservation des enfants*. Paris, 1801.

Schwarz, Friedrich Heinrich Christian: *Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik*. Heidelberg-Frankfurt, 1805.

Sonnenfels, Joseph von: *Oratio, qua rectoris munus in Universitate Vindobonensi solenniter auspicatus est anno 1794*. Vindobonae, 1794.

Thieme, Carl Traugott: *Gutmann oder der Sächsische Kinderfreund: Ein Lesebuch für Bürger-und Land-Schulen*. Leipzig, 1809

Tugend im niedrigen Leben, oder Betrachtungen über die gegenseitigen Pflichten der Reichen und Armen, der Herren und Diener; Gedanken über die mancherlei Zustände, Leidenschaften, Vorurteile und Tugenden der Menschen, aus wahren Abrissen hergeleitet; nebst hierher gehörigen Fabeln und Anekdoten von Lebenden und Toten, in Gesprächen zwischen einem Vater und seiner Tochter. Leipzig, 1775-1776.

Vorschläge zum glücklichen Unterricht eines jungen Frauenzimmers bis in das sechzehnde Jahr, wobei zugleich die Pflichten eines Schülers gegen seinen Lehrer ausgeführt werden: Nebst einer Vorrede, aufgesetzt von Johann Friedrich Mayen. Leipzig, 1761.

Vorschläge zum glücklichen Unterricht eines Knaben bis in das sechzehnde Jahr, wobei zugleich die Pflichten und Kennzeichen eines wahren Lehrers, und wie Eltern in der Wahl desselben glücklich sein können, gezeigt wird. Leipzig, 1762.

Wie können Kinder zu körperlich gesunden und kraftvollen Menschen gebildet werden? Nebst einem, durch hinlängliche Erfahrung erprobten physischen Mittel zur Verhütung der Selbstbefleckung: Ein Buch für Eltern und Erzieher. Leipzig, 1815.

William Moss: *Praktische Abhandlung über die physische Erziehung: Nahrung und Krankheiten neugeborner Kinder Schwangerer und Kindbetterinnen: Nebst einem Zusatze über die Behandlung und Krankheiten älterer Kinder.* Leipzig, 1799.

Winterfreuden für Kinder von jedem Alter, welche sich und alle andere Kinder unterhalten und belustigen wollen, bestehend in Taschenspielerkünsten, Spielen, Rätseln, Charade, Schnurren, Anekdoten und Fabeln. Eger, [ca 1800].

Ráday Könyvtár katalógusa⁹²

Abrégé de toutes les Sciences á l'usage des enfants de six ans jusqu'à d'une. Berlin, 1764.

Basedow, Johann Bernhard: *Methoden-Buch für Vater und Mütter der Familien Völker.* Dessau, 1773.

Basedow: *Elementarwerk. Ein Vorrat aller nötighen Erkenntniß zum Unterrichte der Jugend, zur Belehrung der Eltern, zum Nutze eines jeden Lehrers.* Leipzig, 1774.

Basedows *Kleines Buch für Eltern und Lehrer aller Stände.* Altona, [é. n.]

Beaumont Madame: *Magazin des adolescentes ou dialogues entre une sage Gouvernante.* La Haye, 1761.

Beaumont Madame: *Magazin des Jeunes Dames.* Londres, 1764.

Beaumont Mária: *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza.* Kolozsvár, 1781.

Bessenyei György: *Anyai oktatás.* Bétsben, 1777.

Briefe zur Bildung des Geschmacks an einen jungen Herrn vom Stände. Liepzig, 1773.

Der Kinderfreund. Leipzig, 1776-1782.

Der Lehrmeister, oder ein allgemeines System der Erziehung, worin die ersten Grundsätze einer seinen Gelehrsamkeit, so vorgetragen werden, dass man dadurch das Genie der Jugend am glücklichsten prüfen und ihren Unterricht befördern kann in 12 Abteilen, mit nützlichen Kupfern erläutert aus dem Englischen übersetzt. Leipzig, 1763-65.

Etrennes pour les Maitresses de Famille. Breslau, 1769.

Faludi Ferenc: *Istenes jóágra és szerencsés boldog életre oktatott nemes asszony.* Nagyszombat, 1748.

⁹² RÁDAY, 1861.

Felice Cochrde: *Discours sur la manière de former l'esprit et le coeur des enfants*. Yverdon, 1763.

Formey: *Abrégé de toutes les sciences á l'usage des adolescences et de tous ceux, qui vuelent s'instruire*. Berlin, 1764.

Gyermekek és ifjak bibliothékája. Az elmét gyönyörködtető és nemes szívet formáló apró történetek, beszélgetések, utazások és versek. Német írók munkáiból fordította Kiss János. Pest, 1805.

Gyermekek fisikája, avagy olly szép és hasznos tudomány, mellyben megmutattatik, mint kellessék szoktatni a gyermekeket az isteni bölcsességre és hatalomra. Posony, 1774.

Handbuch für die Landschulmeister in kais[erlich] königl[ich] Staaten. Wien, 1778.

Handbuch für die Schullehrer in der Städten und größeren Marcken der k[aiserlich] k[öniglich] Staaten. Wien, 1779.

Locke: *A gyermek neveléséről.* Coste frantzia fordítása alapján fordította B[oros] J[enői] G[róf] Sz[ékely] Á[dám]. Kolozsvár, 1771.

Locke: *De l'éducation des Enfants:* trad. De l'anglois par Coste. Amsterdam, 1743.

Meyer, Andreas: *Barátságos oktatás [...]*. Pozsony, 1782.

Moralische Erzählungen der Frau. Verfasserin der Pomona. Speier, 1783-84.

Refutation du nouvel ouvrage de Jean-Jacques Rousseau, intitule: Emile, ou de l'éducation. Paris, 1763.

Resevitz, Frid[rich] Gabr[iel]: *Gedanken, Vorschläge und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung.* Berlin, 1778.

Rousseau: *Émile, ou de l'éducation.* Amsterdam, 1762.

Seiler György Friedrich: *Kisdedek vallása.* Kolozsvár, 1773.

Spitzbart: *Eine komik-tragische Geschichte für unser pädagogisches Jahrhundert.* Leipzig, 1779.

Unterhaltung für Kinder und Kinderfreunde. Leipzig, 1782.

Watts, Isaac: *La culture de l'esprit.* Traduit de l'anglois par Superville. Amsterdam, 1762.

Weszprémi István: *A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatása.* Kolozsvár, 1760.

Széchenyi Ferenc könyvtárának katalógusa⁹³

⁹³SZÉCHÉNYI, 1799.

Babai György: *A gyermek nevelésről*. [H. n.],[é. n.].

Beaumont Maria: *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza [...]*. I-IV darab. Kolosváratt, 1781.

Bessenyei György: *Anyai oktatás*. Bétsben, 1777.

Bölöni Sámuel: *Böltességnek és jó erköltsnek könyve a kegyes ifjúságnak a' tisztelendő öregségtől nyert ajándéka*. Posonyban, 1774.

Campe: *Ifjabbik Robinzon, íródott a' gyermekeknek gyönyörködtető és hasznos magok mulatságokra, fordítódott Gellei József által*. Posonyban, 1787.

Campe: *Amerikának feltalálásáról, a' gyermekek és ifjak kedvéért íratott hasznos és kedves könyv etc. három kartákkal együtt*. Kolozsváratt, 1793.

Campe: *Erkölti könyvetske, íratott a pallérozottabb rendbéli gyermekeknek hasznokra*. Szebenben, [é. n.]

Cicero M[arcus] T[ullius]: *Az embernek tisztéről és kötelességeiről a' maga fiához írt három könyvei*. Magyarra fordította Kovásznai Sándor, kiadta Engel Krisztián János. Posonyban, 1795.

Comenii, Amos Joan: *Scholae Patakinæ Rect. Eruditionis Scholasticae pars prima. Vestibulum rerum et linguarum fundamenta exhibens, in usum Scholeæ Patakinæ editum, latine et hungaricæ. Accedunt Rudimenta Grammaticæ*. Editio teria: Patachni apud Joan Rosnyai, 1662.

Csapó József: *Valetudinarium infantile Hungaricum novum, sistens morbos infantum centenos, horunque tutos curandi modos etc*. Pesthini, 1794.

Cserey József: *A folyó és versbéli magyar beszédnek válogatott példái, melyeket a' tanuló ifjúságnak hasznára öszve szedegetett*. Két szakasz. Szebenben, 1790.

Csizi István fő strázsamesternek Nemes Molnár Borbálával az erkölts pallérozását és a szív megjobbítását tárgyazó levelezései. Posonyban, 1797.

Dusch: *Erkölti levelek*, németből fordította Bárótzsi Sándor. Bécsben, 1775.

Ékes-írásnak a nemzeti iskolákra alkalmaztatott eleji. Budán, 1782.

Faludi Ferenc: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember, nemes asszony és nemes úrfi*. Irta anglus nyelven Dorell József, fordította olaszról. Három rész. Nagyszombatban, 1748.

Faludi Franc: *Bölt ember, vagy-is az erköltsös bölcsségre vezérlő rövid oktatások*. Posonyban, 1787.

Faludi Franc: *Bölts és figyelmes udvari ember*. Írta spányol nyelven Gracian Boldisár, fordította németből. Nagyszombatban, 1750.

Faludi Franc: *Szent ember, vagy-is szent életre vezérlő Istenes oktatások*. Nagyszombat, 1787.

Franck Aug[ust]: *Oktatás a gyermek nevelésről az igaz isteni félelemre és kegyességre*. Fordította B. G. [H. n.], 1711.

Gellert: *Erkölsös meséi és elő beszéllései*. Magyarra fordította Kónyi János. Pesten, 1776.

Gyermekeknek kézi könyvetskéjek, melly magában foglalja az Idvességnek rendit, kintseit, kereksztény életnek reguláit, imádságos könyvetskét. Németből, Rambach munkájából fordít[otta] Bárány György. Jénában, 1740.

Klobusitzky Antal: *Hasznos multság, azaz: A kisdetek tanúságára és hasznokra a tudni szükséges dolgokrul egybe szedett kérdések és feleletek*. Posonyban, 1764.

Látzai Jósef: *Oskolai tanító könyv*. [H. n.], [é. n.].

Locke János: *A gyermekek neveléséről*. Coste francia fordítása szerint fordította Boros Jenői gróf Székely Ádám. Kolosváratt, 1771.

Meiners Kristóf: *Oktatása, miképpen kellessék az ifjoknak haszonnal dolgozni, kivált magokat az olvasásban, kijegyezgetésben és írásban gyakorolni*. Fordít[otta] Kis János. Györben, 1798.

Mészáros Ignázt: *Montier asszonynak a maga leányával, el-férjezett Mark-grófnéval közlött tanúságos, igen jeles, és minden féle úri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei*. Pesten, 1793.

Meyer András: *Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifjú asszony-embernek magát a díszes erköltsökben méltóképpen formálgatni*. Németből fordította Szerentsi Nagy István. Posonyban, 1783.

Perlaki Dávid: *A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás, mellyet a szüléknek, gyermek tanítók és nevelőknek kedvéért össze szedegetett*. Komáromban, 1791.

Perlaki Dávid: *A kisdeteknek első tanúságuk a keresztény tudományból, mellyet Urunk Jézus életének rövid históriájával együtt kiadott*. Komáromban, 1791.

Perlaki Dávid: *Gyermekek és ifjak imádságos és énekes könyve*. Komáromban, 1793.

Plutarchosnak a gyermekek neveléséről írott könyve, melly görög nyelvből magyar nyelvre lefordítottatott Hatvany Pál által. Budán, 1795.

Salzmann: *Okosdi Sebestény a' köznép számára iratott könyv*. Igaz Simon által kiadatott magyar nyelven. Kassán, 1797.

Saur Jozéfa: *A bötsületes embernek kézi könyve, avagy mindenütt és mindenkoron szükséges Regulák*, mellyeket Németből magyarra fordított Saur Jozéfa leányzó. Kolosváratt, 1776.

Seiler Fridr[ich] György: *Kisdedek vallása*. Fordította Bodoki József. Kolozsváratt, 1775.

Summája rövid, a közönséges históriáknak, melly németből fordítottatott és a tanuló ifjaknak hasznukra kiadatott. Kolozsváratt, 1777.

Szakonyi József: *Oskolai vezér, vagy az okos és hasznos oskolai tanításra vezető könyvetske, mellyet az apróbb magyar oskoláknak kedvéért Seiler Gy[örgy] F[riedrich] és egyebek szerént készített*. Posonyban, 1792.

Szalai János: *Szülék kézi-könyve, avagy a gyermek nevelésre út-mutató tíz prédikáziók, mellyeket nagyobb részint Duttenhofer prédikázióiból kiszedegetett etc*. Kassán, 1794.

Szent-Miklósi Timotheus: *A jó nevelésnek tüköre, mellyet egy jó szívű királynak példájában a nagyra született magyar nemzetnek egy kevés rajzolóssal készített és kiadott Sz[ent] M[iklósi] T[imotheus]*. Miaburgban, 1791.

Takáts József: *Erkölti oktatások, mellyeket tolnai gróf Festetich László kedves tanítványának szívére kötött*. [H. n.], 1799.

Vallás és erkölts summás tanítása a nevendék ifjúságnak elméjéhez alkalmaztatva. Bétsben, 1798.

Vatts Isák: *Erkötsi katekésis, melly a gyermekek számára irattatott*. Magyar nyelven kiadatott másod ízben Szőke Ferentz rimaszombati prédikátor által. Posonyban, 1789.

Veres Mihály: *A jó gazda-asszony*. [H. n.], [é. n.].

Veszprémy Steph[anus]: *A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás, mellyben elő-adatik, miképpen kellessék azokkal bánni születésektől fogva három esztendő korukig*. Kolozsváratt, 1760.

Weisse: *A jelesebb rendeken lévő nevendék gyermekek jó móddal lehető taníttatásokra való út-mutatás, vagy gyermekek barátja*. Egy heti-írás, melly a lipsiai 1776-béli kiadás szerint németből magyarra fordítottatott Seelmann Károly által. Kolozsváratt és Szebenben, 1794.

Zolikoffer: *Az erköltsi nevelésről*. Által tette Sándor József. Kassán, 1796.

Teleki Sámuel könyvtárának katalógusa⁹⁴

Ballexerds: *Auflösung der wichtigen Frage: wie soll man Kinder der Natur nach erziehen, dass sie Gesund bleiben, groß und stark werden?* A. D. Franz. eine gekrönte Preisschrift. Straßburg, 1763.

Campe: *Allgemeine Revision des gestammten Schul-,und Erziehungswesen von einer Gesellschaft praktischer Erzieher*. Branschw[eig], 1788.

⁹⁴TELEKI, 1800; 1809; 1819; 2002.

Campe: *Theophron*. Braunschweig, 1790.

Carraccioli (Marquis): *Le veritable Mentor, ou l'Éducation de la Noblesse*. Liège, 1765.

Chaptal: *Rapport et project de Roi sur l'instruction publique*. Á Paris, 1770.

Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességről a' maga fiához Marcushoz írt három könyvei. Fordította Kovásznai Sándor. [H. n.] 1783.

Conseils d'un Ami á un jeune homme qui entre dans le monde. Á Berlin, 1752.

Du Puy: *Instruction d'un Père á son fils* á Bâle, 1759.

Edgeworth (Marie): *Education pratique* traduite de l'Anglois par Charl. Pictet. Genev[re], 1801.

Erinnerung an den Herrn Verfasser der Klagen eines Vaters über die Hofmeister. [H. n.], 1781.

Falusi Mihály: *Okos gyermek nevelés példája a köznép hasznára*. Poson, 1805.

Hamilton Elsiab[eth]: *Lettres sur les principes élémentaires d'éducation*, traduites par L. C. Cheron. Á Paris, 1804.

Heydenreich: *Worte eines edlen Vaters an den Geist und das Herz seines Sohnes*. [H. n.], 1809.

Heydenreich: *Wörter einer Mutter an den Geist und das Herz ihrer Tochter*. Leipzig, 1799.

Kant: *Über Pädagogik*, herausgegeben v[on] Fr[iedrich] Theod[or] Rink. Königsberg, 1803.

L'éducation morale. Amst[er]dam, 1768.

Leinhard und Gertrud. Ein Buch für das Volk. Berlin, 1827.

Locke: *De l'éducation des Enfants*, traduit de l'Anglois par Coste avec des Notes. Amsterd[am], 1737.

Locke: *L'éducation des enfants*. Amst[er]dam, 1721.

Milde: *Lehrbuch der allgemeinen Erziehungskunde*. Wien, 1811.

Niemayers *Grundsätze der Erziehung und der Unterrichts für Eltern, Hauslehrer und Erzieher*. Halle, 1796.

Niemeyer: *Grundsätze der Erziehung und des Unterrichts für Ältern, Hauslehrer und Schulmänner*. Halle, 1810.

Perlaki: *A gyermekeknek jó neveléséről való rövid oktatás*. Komáromban, 1791.

Plan d'éducation publique. Á Paris, 1801.

Resewitz: *Gedanken, Vorschläge und Wünsche zur Verbesserung der öffentlichen Erziehung.* Berlin, 1777.

Rousseau: *Emile.* Amst[er]dam, 1762.

Simon: *Sur l'organisation de premiers degrés de l'instruction publique.* Á Paris, 1801.

Stephani Heinr[ich]: *System der öffentlichen Erziehung.* Berlin, 1805.

Takáts Jos[ef]: *Erkölti oktatások.* Bécsben, 1799.

Viethaler: *Elemente der Pädagogik und Methodik; vermehrte Auflage m[ehreren] Erläuterungen.* Salzburg, 1810.

Warum sterben so viele Kinder? Straßburg, 1776.

Wie können Kinder zu Körperlich gesunden und kraftvollen Menschen gebildet werden? Nebst einem Mutter zur Verhütung der Selbstbefleckung. Leipz[ig], 1815.

Wie können Kinder zu Körperlich gesunden und kraftvollen Menschen gebildet werden. Für Eltern und Erzieher von einem praktischen Arzte. Leipzig, 1815.

Újfalvy Krisztina könyvtárának katalógusa⁹⁵

Báróczi Sándor: *Erkölti mesék.* [H. n.], [é. n.].

Báy Patai Sámuel: *Egy jó atyának fiait oktató tanítása.* Lipsia, 1788.

Beaumont Madame: *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza [...].* I-IV darab. Kolosváratt, 1781.

Faludi Ferenc: *Istenes jóságra és szerencsés boldog életre oktatott nemes ember, nemes asszony és nemes úrfi.* Irta anglus nyelven Dorell Jósef, fordította olaszból. Három rész. Nagyszombatban, 1748.

Fő hadi vezérnének halálos ágyában gyermekeihez tett utolsó tanításai. Fordította B. Josintzi Sándor. Kolosv[árott], 1781.

Marmontel: *Erkölti mesék.* Bécs, 1775.

Zoltán Josef: *Telémakus bujdosásai.* [H. n.], [é. n.].

Zichy Miklósné Berényi Erzsébet könyvtárának katalógusa⁹⁶

Beaumont Madame: *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza [...].* I-IV darab. Kolosváratt, 1781.

⁹⁵ KISPÁL, 1887.

⁹⁶ ZICHY, 1796.

Bellegrade Abbe: *L'Éducation paifaite*. Haye, 1726.

D'Halifax, Marq[ui]se: *Conseils d'un homme de qualité á sa fille*. Haye, 1698.

Entcetieny d'un homme de Cour. Paris, 1775.

Les Fables d'Esope. Paris, 1724.

Fenelon (Salignate): *Telemakus*. Kassán, 1775.

Fenelon: *Les aventures de Telemaque*. Paris, 1727.

Gellert: *Disconis sur la morale*. Berlin, 1776.

Memoires et avantures d'un Homme de qualité. Paris, 1744.

Memoires et avantures de un Dame de qualité. Francf[urt], 1740.

Montier Mad[ame]: *Lettres á sa fille [...]*. [H. n.], 1757.

Oxen Turin, le Comte: *Baisees sur divers sujets de morale*. Francf[urt], 1736.

**A legnépszerűbb nevelési tanácsadó könyvek előfordulásának gyakorisága a megjelenés
nyelve szerint⁹⁷**

(1. SZ. MELLÉKLET)

	<i>Bethlen Kata</i>	<i>Bethlen Zsuzsanna</i>	<i>Festetics család</i>	<i>Ráday család</i>	<i>Széchenyi Ferenc</i>	<i>Teleki Sámuel</i>	<i>Újfalvy Krisztina</i>	<i>Zichy Miklósné</i>
<i>Beaumont Madame: Kisderek tárháza</i>								
<i>Bessenyei: Anyai oktatás</i>								
<i>Csapó: Kis gyermekek isputalja</i>								
<i>Locke: A gyermek neveléséről</i>								
<i>Meyer: Barátságos oktatás</i>								
<i>Montier asszony levelei</i>								
<i>Perlaki: A gyermekeknek való jó nevelésekről</i>								
<i>Rousseau: Emil, avagy a nevelésről</i>								
<i>Wesprémi: A kisderek gyermekek nevelésekről</i>								

Jelmagyarázat:

- magyar
- francia
- német
- latin

⁹⁷ A címek pontos leírását lásd a következő oldalon.

- *A gyermekek neveléséről, melyet Lock János, Egy Angliai nagy Tudományú Philosophus, és orvos Doktor Angliai nyelven írt,... Most pedig, Nemzetéhez é Hazájához való szeretetből, Frantzia nyelvből Magyarra ford. B. J. G. Sz. Á. 1769. esztendőben. Kolozsváratt, 1771.*
- *Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza, melly azoknak a szíveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágításokra készítettett frantzia nyelven Beaumont Mária által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott. Kolozsváratt, nyomt. a Reform. Kollégium betűivel Kaprontzai Ádám által, 1781.*
- *A gyermekeknek való jó nevelésekről való rövid oktatás melyet a szüléknek és a gyermek tanítók s nevelőknek kedvéért öszve szedegetett Perlaki Dávid a komáromi evang. ekk. tanítója és megyebéli főesperestje. Komáromban, Wéber Simon betűivel, 1791.*
- *Weszprémi István: A kisded gyermekek nevelésekről való rövid oktatása. Kolozsvár, 1760.*
- *Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifjú aszszony embernek magát a díszes erköltsökben méltóképpen formálgatni. Irattatott német nyelven Meyer András által, mellyből magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges jegyzékkel bővítette Szerentsi Nagy István. Nyomtattatott Posonban és Budán a Benedict Mihály és Társai költségével 1783.*
- *Jean Jacques Rousseau: Emil, avagy a nevelésről*
- *Montier asszonynak a maga leányával el-férjezett Mark-grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle úri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei. Németből magyarázta Bodó-Baari és Nagy-Lutséi Mészáros Ignázt. Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1793.*
- *Bessenyei György: Anyai oktatás. Béts, 1777.*
- *Kis gyermekek isputalja, mellyben különbféle nevezetesebb nyavalyái, és külső hibái a kis gyermekeknek, s ezek eránt lehető orvoslásnak módgyai hűségesen meg-irattak. Csapó József medicinae doctor, és nemes szabad királyi Debrecen városának physikusa által N. Károlyban, Sz. N. Pap István Typograph. által 1771. esztendőben*

A gyakran illetve elvétve előforduló szerzők az egyes gyűjteményekben

(2. SZ. MELLÉKLET)

	<i>Bethlen Kata</i>	<i>Bethlen Zsuzsanna</i>	<i>Festetics család</i>	<i>Ráday család</i>	<i>Széchenyi Ferenc</i>	<i>Teleki Sámuel</i>	<i>Újfalvy Krisztina</i>	<i>Zichy Miklósné</i>
<i>Basedow, Johann Bernhard</i>			4	3				
<i>Campe, Joachim Heinrich</i>			1		3	2		
<i>Darell, William</i>	1			1	1		1	
<i>Edgeworth, Maria</i>						1		
<i>D'Épinay, Louis- Florence- Pétronelle de la Livre</i>			1					
<i>Fénelon, François de Salignac de la Mothe</i>							1	2
<i>Francke, August Hermann</i>					1			
<i>Gellert, Christian Fürchgott</i>					1			1
<i>Kant, Immanuel</i>			1			1		
<i>Pestalozzi, Johann Heinrich</i>						1		
<i>Salzmann, Christian Gotthilf</i>					1			
<i>Seiler, Georg Friedrich</i>		1		1	1			

Jelmagyarázat:

- magyar
- francia
- német

- **szám:** az adott szerző neve hányszor fordul elő a könyvtár katalógusában

BIBLIOGRÁFIA ÉS RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

Kézírtos források:

Ráday

1861

Ráday Könyvtár 1861-es kéziratos katalógusa

Zichy

1796

Catalogus librorum quos Excellentissima ae Illustrissima Domina Comitissae Nicolai Zicsy de Vasonkő Vidua, Nata Comitissae Berényi de Karáncs Berény Buda defunctae dic. 2. Januarii. 1796. Regia Scientiarum Universitati Hungaricae Testamento legavit. Egyetemi Könyvtár Kézirattár J 47/1

Nyomtatott források:

Bethlen

1809

Catalogus Librorum Hungaricorum Susannae com. Bethlen de Iktár. In: Bibliothecae Samuelis com. Teleki de Szék Pars Tertia. Viennae, 1809

Festetics

2010

Festetics Könyvtár internetes katalógusa: <http://www.e-corvina.hu:8080/WebPac.hkmdb/CorvinaWeb>. Letöltés ideje: 2010. február 28.

Kispál

1887

KISPÁL MIHÁLY: *Egy régi magyar íróknő könyvtára. In: Egyetemes Philológiai Közlöny 1887/2. 184-188.*

Simon

1997

SIMON MELINDA: *Bethlen Kata könyvtárának rekonstrukciója. Budapest, 1997.*

Széchenyi

1799

Catalogus bibliothecae hungaricae Francisci com. Széchenyi. Tomus I-II.: Scriptores hungaros et Rerum Hungaricarum typis editos complexus. Pars 1.: A-L, Pars 2.: M-Z. Sopronii, 1799.

Teleki

1800

Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Secunda. Viennae, 1800.

Teleki

1809

Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Tertia. Viennae, 1809.,

Teleki

1819

Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Quarta. Viennae, 1819.;

Teleki

2002

Bibliothecae Samuelis S. R. I. Com. Teleki de Szék Pars Quinta. Libros inde ab anno MDCCCXIX. post typis vulgatam catalogi partem quartam comparatos complexa. Curam gerebat: ANIKÓ DEÉ NAGY. Budapestini, MMII.

Beaumont

1781

Kisdedek tudománnyal tellyes tárháza, melly azoknak a szíveknek formáltatásokra, értelmeknek megvilágításokra készítettett frantzia nyelven BEAUMONT MÁRIA által. Mostan pedig magyar nyelvre fordítottatott. Kolozsváratt, nyomt. a Reform. Kollégium betűivel Kaprontzai Ádám által, 1781.

Beaumont

1793

Montier asszonyinak a maga leányával el-férjezett Mark-grófnéval közlött tanúságos igen jeles, és mindenféle úri rendnek nemes mulatására nagyon alkalmas levelei. Németből magyarázta Bodó-Baari és Nagy-Lutséi Mészáros Ignácz. Pesten, Trattner Mátyás betűivel, 1793.

Bessenyei

1777

BESSENYEI GYÖRGY: *Anyai oktatás.* Béts, 1777.

Csapó

1771

Kis gyermekek isputalja, mellyben különbféle nevezetesebb nyavalyái, és külső hibái a kis gyermekeknek, s ezek eránt lehető orvoslásnak módgyai hűségesen meg-irattak. CSAPÓ JÓZSEF medicinae doctor, és nemes szabad királyi Debrecen városának physikusa által N. Károlyban, Sz, N. Pap István Typograph. által 1771. esztendőben.

Meyer

1783

Barátságos oktatás, hogy kellessék egy ifjú aszszony embernek magát a díszes erköltsőkben méltóképpen formálgatni. Irattatott német nyelven MEYER ANDRÁS által, mellyből magyarra fordította, és néhol holmi aprólékos szükséges jegyzékkel bővítette Szerentsi Nagy István. Nyomtattatott Posonban és Budán a Benedict Mihály és Társai költségével 1783.

Locke

1771

A gyermekek neveléséről, mellyet LOCK JÁNOS, Egy Ángliai nagy Tudományú Philosophus, és orvos Doktor Ángliai nyelven írt,... Most pedig, Nemzetéhez é

Hazájához való szeretetből, Frantzia nyelvből Magyarra ford. B. J. G. Sz. Á. 1769. esztendőben. Kolozsváratt, 1771.

Perlaki

1791

A gyermekeknek való jó nevelésekről való rövid oktatás melyet a szüléknek és a gyermek tanítók s nevelőknek kedvéért össze szedegetett PERLAKI DÁVID a komáromi evang. ekkl. tanítója és megyebéli főesperestje. Komáromban, Wéber Simon betűivel, 1791.

Rousseau

1978

JEAN JACQUES ROUSSEAU: *Emil, avagy a nevelésről*. Budapest, 1978.

Weszprémi

1760

WESZPRÉMI ISTVÁN: *A kisdéd gyermekek nevelésekről való rövid oktatása*. Kolozsvár, 1760.

Szakirodalom:

Bobula

1933

BOBULA IDA: *A nő a 18. század magyar társadalmában*. Budapest, 1933.

Burke – Po-chie Hsia

2007

PETER BURKE - PO-CHIE HSIA (ed.): *Cultural Translation in Early Modern Europe*. Cambridge, 2007.

Chartier

1989

ROGER CHARTIER: *Texts, Printing, Readings*. In: LYNN HUNT (ed.): *The New Cultural History*. Berkeley, Los Angeles, London 1989. 154 -175.

Deé Nagy

1997

DEÉ NAGY ANIKÓ: *A könyvtáralapító Teleki Sámuel*. Kolozsvár, 1997.

Fábri

2001

A művelt és udvarias ember. A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben (1798-1935). Szöveggyűjtemény. Szerk., és a bevezetést írta: FÁBRI ANNA. Budapest, 2001.

Fehér

1988

FEHÉR KATALIN: *A 18. század végi sajtó a nevelésről*. In: *Magyar Könyvszemle* 1988/2-3. 205-208.

Fehér

1991

FEHÉR KATALIN: *Egy magyar nyelvű pedagógiai kézikönyv 1791-ből.* In: *Magyar Könyvszemle* 1991/1-2. 129-132.

Fehér

1993

FEHÉR KATALIN: *Nevelési tárgyú egyházi beszédek a 18. század végén.* In: *Magyar Könyvszemle* 1993/3. 337-339.

Fehér

2005

FEHÉR KATALIN: *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777-1848.* Budapest, 2005.

Fehér

2009

FEHÉR KATALIN: *Népfelvilágosító törekvések Magyarországon 1777-1849.* Budapest, 2009.

Hetényi

2000

HETÉNYI EDE: *Weszprémi István műve a csecsemő-és kisdédápolásról.* In: *Weszprémi István emlékezete halálának 200. évfordulóján.* Szerk.: GAZDA ISTVÁN. Piliscsaba-Debrecen, 2000. 111-122.

Hoefler

1856

Nouvelle biographie universelle. 12. köt. Szerk.: M. LE DR. HOEFER. Paris, 1856.

Killy

1989

Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache. Band 4. Hg.: WALTHER KILLY. München, 1989.

Killy

1990

Literatur Lexikon. Autoren und Werke deutscher Sprache. Band 8. Hg.: WALTHER KILLY. München, 1990.

Kiss

1874

KISS ÁRON: *Adalékok Magyarország nevelés-és oktatásügyi történetéhez.* Buda-Pest, 1874.

Kiss

1976

Pedagógiai Lexikon 1. köt. Szerk.: KISS ÁRPÁD. Budapest, 1976.

Kleinau – Opitz

1996

Geschichte der Mädchen-und Frauenbildung. Band 1.: Vom Mittelalter bis zur Aufklärung. Hg.: ELKE KLEINAU – CLAUDIA OPITZ. Frankfurt – New York, 1996.

Klempa

1938

KLEMPA KÁROLY: *A keszthelyi Festetics Könyvtár.* Keszthely, 1938.

Koós

1994

KOÓS JUDITH: *Ráday Gedeon könyv- és műgyűjteménye a 18. században.* Aszód, 1994.

Kosch

1978

Deutsches Literatur Lexikon. Band 6. Hg.: WILHELM KOSCH. Bern, 1978.

Kosch

1997

Deutsches Literatur Lexikon. Band 17. Hg.: WILHELM KOSCH. München, 1997.

Kurucz

2006

KURUCZ GYÖRGY: *Könyv és főnemesi műveltség: Festetics György magánkönyvtára katonai pályára lépésének kezdetén.* In: *Aetas* 2006/2-3. szám 93-108.

Locke

1914

JOHN LOCKE: *Gondolatok a nevelésről.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta MUTSCHENBACHER GYULA. Budapest, 1914.

Matthew – Harrison

2004

Oxford Dictionary of National Biography. Ed.: H. C. G. MATTHEW and SIR BRIAN HARRISON. Oxford, 2004. <http://www.oxforddnb.com/index/101007170>. Letöltve: 2010. április 16.

Mészáros – Németh – Pukánszky

2005

MÉSZÁROS ISTVÁN – NÉMETH ANDRÁS – PUKÁNSZKY BÉLA: *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe.* Budapest, 2005.

Nagy

1977

Pedagógiai Lexikon. 2. köt. Szerk.: NAGY SÁNDOR. Budapest, 1977.

Nagy

1978

Pedagógiai Lexikon. 3. köt. Szerk.: NAGY SÁNDOR. Budapest, 1978.

Nagy

1979

Pedagógiai Lexikon. 4. köt. Szerk.: NAGY SÁNDOR. Budapest, 1979.

Paul

1995

EUGEN PAUL: *Geschichte der christlichen Erziehung. Band 2.: Barock und Aufklärung.* Freiburg – Basel – Wien, 1995.

Pukánszky

2005

PUKÁNSZKY BÉLA: *A gyermek a 19. századi magyar neveléstani kézikönyvekben.* Pécs, 2005.

Segesváry

1992

SEGESVÁRY VIKTOR: *A Ráday könyvtár 18. századi története.* Budapest, 1992.

Somkuti

1973

SOMKUTI GABRIELLA: *Széchenyi Ferenc nemzeti könyvgyűjteménye.* In: *Az Országos Széchenyi Könyvtár évkönyve (1970-71)* [Budapest, 1973] 175-199.

Somkuti

1991

SOMKUTI GABRIELLA: *Könyvgyűjtő asszonyok a 18. századi Magyarországon.* In: *Könyvtáros* 1991/5. 164-167.

Stephen – Lee

1921-22

The Dictionary of National Biography. Founded in 1882 by George Smith. Ed.: SIR LESLIE STEPHEN AND SIR SIDNEY LEE. From the Earliest Times to 1900. Vol. 6. Cambridge University Press, 1921-22.

Szinnyei

1893

SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* 2. köt. Budapest, 1893.

Szinnyei

1902

SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* 8. köt. Budapest, 1902.

Szinnyei

1903

SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* 9. köt. Budapest, 1903.

Szinnyei

1905

SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái.* 10. köt. Budapest, 1905.

Szinnyei

1909

SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. 13. köt. Budapest, 1909.

Szinnyei

1914

SZINNYEI JÓZSEF: *Magyar írók élete és munkái*. 14. köt. Budapest, 1914.

Vaderna

2009

VADERNA GÁBOR: *Nevelés és Bildung. A Dessewffy család és a gyermeknevelés a 19. század első felében*. In: *Sic Itur ad Astra* 59. (2009.) 117-148.

Zemon Davis - Farge

1991

Histoire des femmes en occident 3.: XVIe-XVIIIe siècles. Sous la direction de NATALIE ZEMON DAVIS et ARLETTE FARGE. Évreux, 1991.